

1877.

9.

A DEBRECZENI

MAGYAR GRAMMATIKA

ISMERTETI ÉS BIRÁLJA:

HORVÁTH JÓZSEF

GYMNASIUMI TANÁR.

VÁCZ, 1891.

NYOMATOTT MAYER SÁNDORNÁL.

18634

BEVEZETÉS.

Tudományos irodalmunknak kétségtelenül egyik fontos ága a magyar nyelvtan-irodalom. Első, ki e téren nevét megörökítette, Erdősi (Sylvester) János, Gyarmathi szerint György. Grammatikáját a XVI. század első felében írta, latin nyelven. Nyelvtan-irodalmunk tehát mintegy három évszázados fejlődéssel bír; elég hosszú idő arra, hogy irodalmunk ezen ága a tökéletességnek ha nem is legmagasabb, de bizonyos fokára eljuthatott. S ezt tagadnunk nem is lehet, bár a fejlődésnek ez a foka ma sem mondható tökéletesnek. Bizonyítják ezt azok a jogosult panaszok, melyek úgy iskolai, mint tudományos magyar grammatikáink ellen nem egyszer voltak hallhatók. S ha keressük azokat az okokat, melyek nyelvtan-irodalmunkat a tökéletességre való eljutásában oly hosszú időn keresztül gátolták, mint első és legfőbb okot kell felemlítenünk azt a körülményt, hogy grammatika-íróink — kezdve Erdősin — sokáig a latin grammatika nyűgét érezték, mely alól magukat emancipálni csak legújabb kori tudós íróinknak sikerült, úgy, hogy mai grammatikáinktól a helyes irányt és elveket s a tökéletesség meglehetősen fokát elvitatni csak rossz akarat következménye lehet, mert legújabb grammatikáinkat — a syntaxist kivéve — teljes joggal állíthatjuk más nyelvek legjobb grammatikái mellé. Az igazi tökéletesség eléréséhez azonban még sok fáradság, sok aprólékos munka szükséges. A magyar nyelv syntaxisát is úgy kell felépítenünk, mint tették azt a latin, görög s más nyelvek grammatika-írói; az az, mint ők összeállították a latin, görög stb. legnevezetesebb auctorok syntaxisát, úgy nekünk is nagy íróink legjellemzőbb műveit kell tanulmányunk tárgyává tenni, azoknak syntaxisát megírni, hogy egy tökéletes magyar syntaxist s így teljesen tökéletes magyar grammatikát nyerjünk.

Hogy magyar grammatikánk nem haladt a helyes úton, illetve mind Erdősi, mind az utána következők: Molnár Albert,

Gelei Katona István, Csipkés Komáromi, Tótfalusi Kis, Pereszlényi, Kalmár, Fejérvári tévesztett alapon indultak s haladtak tovább a magyar grammatika-írás terén, érezték már a mult század vége felé azok a lelkes férfiak, kik a legjobb magyar grammatika írójának 1790-ben húsz aranyat „serkentő jutalmul“ ajánlottak fel, mely összeghez Nunkovits György, a XVIII. század magyar Maeczenása még 30 aranyat adott. Pályázatot hirdettek tehát egy jó magyar grammatika írására. A pályázat nem maradt meddő. Rövid másfél esztendő alatt négy írott grammatika érkezett be, melyeket a pályázat hirdetői Erdélybe, Kolozsvár, és Nagy-Enyed „tudós professzoraihoz“ küldöttek „megítéltetés végett,“ innen pedig Debreczenbe. Itt az ítélő bírák elhatározták, hogy a négy grammatikából egyet készítenek s a jutalmul felajánlott ötven aranyat a pályázók közt szétosztják, bár erre a pályázati hirdetésben nem köteleztették, miután teljesen méltónak egyik grammatika se találtatott.

A legjobb grammatika írója *Földi János*, orvos volt, kit a bírák huszonhat arany jutalomban részesítettek. A fennmaradt huszonnégy drb. arany a többi pályázók közt osztatott szét, kik érdem szerint a következők: *Veres Mihály*, *Benkő László* s *Gyarmathi Sámuel*, a kit . . . „az írásra

Nyelv-pallérozásra,

Nem a jutalom hív,

Hanem a magyar szív.“

Egy elkésett pályamű is érkezett be, tehát az ötödik, melynek szerzője *Kerestaly* Ignác*. Ezekből a pályamunkákból készítették azt a híres grammatikát, mely a „*Debreczeni Magyar Grammatika*“ neve alatt ismeretes s melynek kiadását gróf Széchényi Ferencz háromszáz forintnyi adományával segítette elő. „Ma már — mint Kúnos írja — csak nagy hírérről ismeretes; híressé teszik egyrészt nagy hibái, másrészt ama nagy nevek, melyek viselői érdemesnek tartották a vele való foglalkozást, mint Toldy és Révai.“ Kétségtelen, hogy vannak az előttünk fekvő grammatikának hibái, de viszont vannak oly érdemei is, melyek a figyelmet és tanulmányozást valóban megérdemlik. Hogy mik hibái s melyek jó tulajdonai, tárgyalásunk folyamán ki fog tűnni.

* (És nem : Kerestély).

I.

A „Debreczeni Grammatika“ hangtana. (1—8. l.)

Mielőtt grammatikánk a hangtan tárgyalását megkezdene, szól a régi magyarok írásáról, melyet fikciónak tart. Első lapján ugyanis azt írja, hogy gyanússá teszi az ú. n. székelyírást egyrészt az, hogy a betűk egészen a latin betűk „rendi szerint“ vannak elhelyezve, másrészt az, hogy a magánhangzóknek a mássalhangzók közé helyezése ellenkezik a napkeleti betűk tulajdonságaival. E sorokkal s az utánok következő jegyzettel czáfolja a D. Gr. Gyarmathi Sámuelnek munkáját, melylyel az 50 aranyra pályázott s mely ily czímet visel: „*Okoskodva tanító magyar nyelvemester.*“ E művében a tudós Gyarmathi idézi Bél Mátyást, ki 1718-ban Lipszében a régi magyarok írását a „legelmésebb erősségekkel megbizonyítja.“ E régi magyar írás létezését tagadja a D. Gr. s legfőbb argumentumul nyelvünk napkeleti származását hozza fel. Érvelését elfogadnunk nem lehet; mert ha már elismerjük, hogy a szentmihályi templom falán levő írás ellenkezik a keleti népek írásával, minthogy a magánhangzók a mássalhangzók közé helyezve fordulnak elő, abban azonban megegyezik, hogy jobbról balra történt az írása. Nem akarunk ezzel a D. Gr. azon álláspontjára helyezkedni, melyet a nyelvrokonság kérdésében elfoglal (melyről különben később szándékozunk szólani), csupán a D. Gr.-nak helytelen eljárását akarjuk feltüntetni, melylyel önmagának mond ellen. Ily egyszerű tagadással a régi magyar írás létezését meghazudtolni nem lehet. De grammatikánk más érvehhez is folyamodik, hogy állítását bebizonyítsa. Hivatkozik ama körülményre, hogy nincs egyetlen oklevelünk sem, mely a hún-székely-magyar írást mutatná. Itt is van azonban elfogadható ellenérvünk, mit épen Gyarmathi művéből veszünk át. Igaz, hogy ez csak feltevés, de

bátran mondhatjuk plausibilisnek. Jól tudjuk, hogy első királyaink a kereszténység meghonosodásának akadályul szolgáló minden pogány emléket iparkodtak megsemmisíteni s tette, illetve nagy valószínűséggel tehette ezt nemcsak Szt. István, hanem már Géza is. Így eshettek őseink betűi is áldozatul a keresztény vallás áldásaiért. (Gyarmathi: Nym. 2—7. l.)

Révai, kinek „*Elaboratior Grammatica*“-ja a Dr. Gr. után körülbelül tíz évvel látott napvilágot, a régi hún-székely írásról a D. Gr. készítőivel egy nézetet vall. Ismeri Révai is a mondákat, melyek a scythák és hunnok írástudásáról fennmaradtak, de mivel ezekre vonatkozólag semmi emlékkel nem birunk, bebizonyítani nem lehet. A már előbb felhozott székely emlékről azt tartja, hogy az nem egyéb, mint a későbbi kor hamisítása.

A D. Gr. azon kijelentés után, hogy a keresztényekké lett magyarok a külföldről hozzájuk jött papok betűivel, tehát latin betűkkel éltek, áttér a hangtan tárgyalására.

A magyar betűk száma: 25. E szám felel meg a D. Gr. szerint a valóságnak. Szerinte ugyanis nincs a magyarnak diphtongusa (*ö, ü*), s a kettős mássalhangzók (*gy, ty, ny, ly*) nem alkotnak új betűt.

A mi a magyar betűk számát illeti, a D. Gr. felfogásától eltérnek kortársai: Gyarmathi, Révai s Verseggy grammatikái. Nevezett grammatikáink eljárása e tekintetben helyesebbnek mondható a D. Gr.-énál, és pedig azon az alapon, hogy annyi betűt kell megkülönböztetnünk, a hány hangot a nyelvben formálni szoktunk. Az ily eljárás következtében természetesen nagyobb lesz betűink száma a D. Gr.-tól elfogadott 25-nél. (Elab. Gr. pag. 57; Gyarmathi: Nym. 2. l.; Verseggy 49. l.)

A D. Gr. a betűket *magábann-* vagy *magokibann hangzókra* és *mássalhangzókra* osztja. A „magánhangzó“ elnevezést — mint mondja — azért nem tarja helyesnek, mert egészen mást teszen. Gyarmathinál is így találjuk, míg Verseggy *hangzókat* és *mássalhangzókat* különböztet meg.

A magábannhangzók a következők: *a, e, i, o, u*. Mivel azonban e deák betűk nem elégségesek minden hangunk kimondására (*ökör, ürü*) az *o* és *u* külön jeggyel ellátva alkalmaztattak. Ez által nem nyertünk új betűt, mondja a D. Gr.; de azért elfogadja, hogy a magyar magánhangzók száma 7: *a, e, i, o, u, ü* és *ö*. Ezek

ismét rövidek és hosszúak; utóbbiakat „stapinós“ húzással jelöli. Egyéb különbségtételei a következők: *erőshangú magokbannhangzók*: *a, o, u* (változhatatlanok), *gyengébb hangú magokbannhangzók*: *e, ö, ü* (változók). Az *i* középhang. Tehát nem mély- és magashangúakra osztja a magánhangzókat. E felosztásánál megjegyzi, hogy mind az erős-, mind a gyengébbhangú magokbannhangzók egymással „sógorosok.“ Ezzel figyelmeztet a hangzóilleszkedésre. A debreczeni bírálóktól legkevesebb figyelemre méltatott Gyarmathi a hangcserét, illetve hangzóilleszkedést s ennek fontosságát sokkal bővebben és helyesebben is tárgyalja. Helyesebben, mert nem feledkezett meg alkalmas példák felhozásáról sem. A hangzóilleszkedés törvénye a D. Gr. szerint legfontosabb a szóképzésben: „Keményhangú gyökérhez vagy törzsökhöz mindenkor kemény, a gyengehangúhoz pedig mindenkor gyengehangú végezet járul.“ (D. Gr. 147. l.). — Kiváló figyelemről tesz tanúságot grammatikánk akkor, midőn e törvény alól a szóképzés másik módját, az összetételt kiveszi, mit annak tulajdonít, hogy a gyökérbetű el nem veszhel: *gond-viselés, nap-kelet*, stb. (D. Gr. 144. l.). — A hangzóilleszkedésről helyesen tanítja grammatikánk, hogy az nyelvünkben mindig megvolt, de helytelenül mondja, hogy „az eddig mondottakból meg lehet itélni azon halotti beszéd darabját, mely némely könyvekben úgy hozódik fel, mint a XII. századbéli igaz magyarságnak maradványa. Annak az írónak következő szavai: zumtuchel, e h. zumutuchal, vagy zemetechel, paradisumben e h. paradisumban, stb. nyilván mutatják, hogy az magyar nem lehetett.“ . . . stb. (D. Gr. 147. l.) E pontnál önkénytelenül jutnak eszembe ama laikusok, kik ma hasonló okból vonják kétségbe a hal. beszéd írójának magyarságát. De nem itélnők el grammatikánk készítőit e tévedésükért. ha nem tudnák, hogy a névrágok egykor önálló szók voltak, a fejlődés ama processusairól tehát, melyeken átmentek, míg mai alakjukat nyerték, nem lett volna szabad megfeledkezniök tudósainknak.

A magánhangzók felosztása hasonló Gyarmathinál is. A tudós Verseghy felosztása bővebb, tudományosabb. Megtaláljuk nála az időmérték, a magasság és mélység, a zártság és nyíltság szerint való megkülönböztetéseket.

A közép *ë* hangról nem tesz említést a D. Gr. s ugyane hibát kortársában, Gyarmathi grammatikájában is megróthatjuk.

Révai és Verseghy azonban nemcsak felemlítik, hanem ismerik fontos szerepét a szavak értelmének változtatásában, a verselésben és szónyomozásban is. Beszél ugyan grammatikánk a kétféle e-ről, melyek közül az egyik a származtatásban (képzésben) mindenkor rövid marad, mint: *hely, szeg, levél, egér, kötél*, stb.; a másik pedig ö-vel szokott felcserélődni: *fej—fő, csev—cső, meg—mög, lelkem—lökköm*, stb. Úgy látszik, mintha felismerte volna a D. Gr. a közép ē hangot, de példái bizonyosságot tesznek zavaráról, mert szerinte a *fej*-ből való *fő* épp oly hangtani alakulás, mint a *mög*-ből a *mög*. A *mög, lölköm* alakokat el is itéli, mert „nyelvünk természetivel és csinosításával“ ellenkezik. Annál különösebb, hogy a *föl (fel), fördő (ferdű), Tömös (Temes)* alakokat elfogadja.

Az *é* természetéről már helyesen vélekedik; ismeri az *é*-nek ie variációját és mégis — mint láttuk — a leghatározottabban ellene nyilatkozik ama tanításnak, hogy nyelvünkben vannak diphtongusok. Miért teszi, nem tudom, talán mert az ikerhangzó keletkezését, természetét nem ismeri. (D. Gr. 144—145. l.)

Barbarics Róbert 1883-ban ismertette és bírálta a D. Grammatikát. Sok és rövid megjegyzései közt, miket róla elmondott, van az is, hogy a D. Gr. szerint: „ikerhangzónk nincs.“ (4. l.) Valóban állítja ezt a nevezett grammatika, de ez nemcsak neki hitvallása; feltalálhatjuk e nézetet minden egyes kortársánál is. Úgy Gyarmathi, mint Révai és Verseghy nyíltan vallják e nézetet, sőt Gyarmathi és Verseghy határozott gúnyos hangon írnak azokról, kik a magyar nyelvben diphtongusokról beszélnek. A D. Gr. azonban csak azokról szól, kik az *ö* és *ü* hangokat tartják diphtongusoknak, más ikerhangzónak még csak feltevéséről sem emlékezik meg. Nyelvtaníróink közt Molnár és Pereszlényi voltak azok, kik először beszéltek a *j* kapcsolásával bíró s az *ö* és *ü* ikerhangzókról; az elsőt valódi, az utóbbiakat pedig nem valódi diphtongusoknak nevezvén. Maga Révai is (Elab. Gr. pag. 65.) elítéli azokat, kik nyelvünkben diphtongusokat keresnek s hivatkozik arra, hogy vannak más nyelvek is, melyekből az ikerhangzók teljesen hiányzanak, mint a: zsidó, chaldeai, syriai és arabiai nyelvek. Nem találhatunk ilyeneket továbbá a török nyelvben sem. Látjuk tehát, hogy ez a nézet közös a D. Grammatikával s nevesebb kortársaival. Mindenesetre nagy tévedés, mert hogy voltak, sőt vannak ma is ikerhangzóink, mutatják a régi oklevelek s a palócz és göcseji

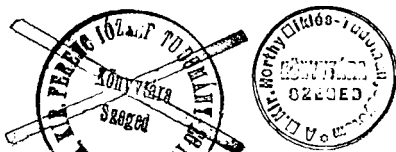
dialektusok. A hosszú *é* és *i* fejlődése is bizonyítja, hogy voltak nyelvünkben diphtongusok, melyeknek első hangjuk mély hangú vokális s kapcsolójuk *i* volt. S csupán az *i*-nek ama befolyása, hogy az előtte álló mély hangot szereti magához assimilálni, továbbá azon körülmény, hogy nyelvünk a diphtongusokat nem kedveli különösen a szó végén okozták, hogy a diphtongus második része elmaradt.

Hogy a D. Gr., mely nyelvünk rokonságáról oly téves álláspontra helyezkedett, a diphtongusokra vonatkozólag oly semmisítő ítéletet hozott, mindenestre nagy tévedés. De mennyivel nagyobb Gyarmathinak, különösen pedig Révainak hibája, kik a nyelvrokonság kérdésében egyforma, helyes alapon állottak s Révai mégis a zsidó, arab stb. nyelvekre hivatkozott annak megerősítésére, hogy a magyar nyelvben diphtongusok nincsenek, holott ha éjszakra rokonainkhoz fordul, ott nem is egyet találhatott volna.

A mássalhangzókat a D. Gr. *egyszerű* és *kettőshangúakra* osztja. Utóbbiak a következők: *gy, ly, ny, ty, ts, tz, 's, d's, dz*. Az *sz* mássalhangzót külön választja tőlök, mert igaz — mondja a D. Gr. — hogy: „kettősbetű az *sz* is, de nem kettőshangú, hanem a *z* csak azért tevődik mellé, hogy azt a vastag *s*-től megkülönböztesse.“ Furcsa eljárás s még furcsább megokolás; mert ha valaki a *gy, ly, ny, ty, ts* mássalhangzókat kettőshangúaknak mondja, azt hiszem helytelenül jár el, midőn az *sz* mássalhangzót ezek közül kivessi, mely ugyanazon tulajdonsággal bír, mint amazok, az az, valamint a *g*-hez azért tétetett az *y*, hogy a puszta *g*-től megkülönböztesse s egy új hangot, *gy*-t nyerjünk, ugy az *s*-hez hasonló czélből járult a *z*.

A *gy, ly, ny, ty* kettős mássalhangzók fejlődéséről azt mondja, hogy a *g, l, n, t*-hez járult *j* betű által keletkeztek. Elméletét csupán a hangzásra alapítja. Révai és Verseghy a fejlődés e nemű magyarázatának ellenmondanak, s ők a *j* helyett *y*-t vesznek föl. Az igazság inkább a D. Gr. részén van, mert mint tudjuk, a *gy* részint nem egyéb, mint dentalis hanggal megsűrűsödött előhangja a *j*-nek, részint eredeti *g*- vagy *d*-ből lágylt, *jésült*.

A D. Gr. felfogását a mássalhangzók felosztásáról nem birta a helyes útra téríteni Gyarmathi Nyelvmestere sem, melyben nem találjuk meg a helytelen „kettőshangú“-ságot; a mássalhangzókat külső alakjukra nézve „magánosok és öszverakottak“-ra osztja

Gyarmathi. Hasonló felosztást találunk Révainál és Versegbynél is. Hogy mennyire alaptalan a D. Gr. „kettőshangú“ elnevezése, láttuk már az *sz* betűnél is, Verseghy szerint pedig éppen az ellenkezője áll, t. i. hogy az „őszvetett mássalhangzók is, úgy mint az egyesek, csak együgyű hangokat jelentenek.“

A mássalhangzók felosztása a beszédszervek szerint a D. Gr.-nak nem sikerült s csak az ajakbetűket nevezi meg: *b, f, m, p, v*. Kortársát, a Nyelvmestert azonban e tekintetben felülmúlja, melyben a mássalhangzóknak csak két felosztása található: *magánosok* és *őszverakottak, kemények* és *lággyak*. Révai és Verseghy grammatikái már a mássalhangzók felosztásának teljes képét mutatják.

A D. Gr. hangtanának két utolsó pontja az úgynevezett *szolgabetűkkel* s a hangcserével foglalkozik. (7. és 8. l.) Amazok alatt érti a *j, z, és v* betűket, míg a hangcsere alatt a *d*-nek az *sz, z* és *t*, a *g*-nek a *k*, az *m*-nek az *n* hangokkal való felcserélését, mely utóbbit csak névleg említi, míg kortársá a Nyelvmester lapokat szentel a hangcsere kifejtésének.

Mint látjuk grammatikánk a ma „teljes hasonulás-“nak nevezett hangtani tüneményt nem ismeri, illetve ismeri, hanem helytelenül hangcserének nevezi, pld. *sas-ja* helyett *sassa, lús-ja* h. *lússa*. stb. A *j* tehát felcserélődött *s*-sel. A *hinne, venne* alakokat így magyarázza: az *sz* könnyebb kimondásért *n*-re változik, vagy inkább elesik és *n*-nel pótolódik ki. Nem teljes hasonulás áll be tehát, hanem vagy hangcsere vagy pótlás.

II.

A „Debreczeni Grammatika“ helyesírás-tana. (8—15. l.)

Barbarics, kiről egyszer már megemlékeztünk, grammatikánkról szóló ismertetésében annak helyesírásáról azt mondja, hogy „általán etymologikus akar lenni.“ Valóban a 17. §. első pontjának elolvasása után azt várnók, hogy a D. Gr.-ban a helyesírás az etymologia szabályai szerint van keresztül véve. — E törekvést tapasztaljuk is az említett §. 1. s 2. pontjában, de

a 3. s 4. pontokban érvényesülnek már a fonetikai helyesírás elvei is. Grammatikánk Gyarmathi és Beregszászi befolyása alatt, de saját meggyőződéséből is érvényesítette a *jotismust*, melynek a nagy Révai is kiváló barátja, míg Verseggy grammatikájának nem egy helyén fakad ki azok ellen, kik a 3. sz. birtokosragnak (-ja, -je) s az igék 3. sz. ragjának *j* betűjét írják az *y* helyett, azaz míg a D. Gr. s veie együtt Gyarmathi, Beregszászi s Révai az etymologikus írásmódot tartják helyesnek, addig Verseggy a fonetikai helyesírás mellett harczol.

Azonban — mint fennebb mondottuk — megtaláljuk a fonetikai helyesírást, habár csak részben, a D. Gr.-ban is. Az ide vonatkozó két pont közül az utolsó primitív megokolása miatt tűnik fel, annyival is inkább, mert e szabályt sem Gyarmathinál, sem Verseggy vagy Révainál nem találjuk meg. A D. Gr.-ban is e szabály megalkotását kicsinyes, éppen nem tudományos nyelvtaníróhoz illő gondolkodás szülte. Azt mondja ugyanis grammatikánk, hogy az *n* végződésű „előlutóljárókat és határozókat“ mindenkor két *n*-nel, s a *t* előlutóljárót is két *t*-vel kellene írni, hogy amazok az olyan szavaktól, melyekben a végső *n* „gyökérbetű,“ emez pedig a „negyedik ejtéstől megkülönböztetődjenek.“

Kettős mássalhangzóink megkettőztetését a kimondásban érzékíteni kellene grammatikánk szerint az írásban is, mindazáltal — az *sz* és *gy* betűket kivéve — elégségesnek tartja a „vezérbetűnek“ kétszeri leírását: *attya*, *amnya*, stb., de már: *aszszony*, *fagygyú*. A *attya*-t tehát el lehet így választani: *at-tya*, míg az *as-szony* helytelen. Ime a következetlenség és ellenmondás.

Az összetett szavak helyesírásáról egyszerű, de jó szabályt ad. Arra tanít, hogy írjuk össze őket (12. l.); azonban kevéssel alább, (15. l.), midőn a kötőjelről szól, ellenmond előbb említett szabályának s a: *borbíró*, *barompásztor* összetételek közé kötőjelet tesz és ajánlja ezt az ily összetételeknél mindenkor a kétértelműség elkerülése végett. Ha pedig az úgynevezett igekötő közvetlenül igéje után kerül, ismét kötőjelet alkalmaz az ige és igekötő közt.

Az idegen szavak helyesírásában ingadozik. A nagy kezdő betűről szóló 20. §-ban azt mondja, hogy „minden vérséget, atyafiságot, hivatalt s mesterszókat (technikus terminus) nagy betűvel kell írni.“ Nem tudom e helyen kortársai befolyásának

engedett-e, vagy a németek példáját követte, kiknek pedig, mint minden idegennek, legkisebb hatását is úgy iparkodott kerülni.

Az írásjelekről szóló tanítása a mostanival egyforma színvonalon áll. A mit azonban a „kihagyó“ jelről (') mond, nem állja ki a kritikát. E téves felfogás sokáig érvényben volt, s csak a legújabb időben látták be az ilyen írás helytelenségét: *a'mi, a'ki, a'ban, e'ben*, stb.

Ennyi az, mit a D. Gr. helyesírásáról elmondani valónak tartottam. Végül csak azt akarom megjegyezni, ha szabad volna a D. Gr. helyesírása szabályait a ma érvényben levő nézetekkel összehasonlítani, ezeket azok fölé nem helyezném. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy grammatikánknak a helyesírásra vonatkozó szabályai között nincsenek olyanok, melyeken ma már túl vagyunk, de a mi az ingadozást és ellenmondásokat illeti, ezekkel épp úgy bővelkednek az akadémiai, mint a most tárgyalt szabályok.

III.

A „Debreczeni Grammatika“ alaktana. (15—178. l.)

Mint látjuk, a 224 oldalból álló grammatikának több, mint $\frac{2}{3}$ részét az alaktan tárgyalása tölti be, a nyelvtan többi részeire, a hangtan- és mondattanra mindössze 76 oldal jut. Ez az aránytalanság megtalálható a D. Gr. kortársainál is, bár kisebb mértékben; Verseghynél azonban aránytalanságról beszélni majdnem igazságtalanság. Hogy miért részesült a syntaxis oly mostoha elbánásban a D. Gr. tudós készítői részéről, tanulmányunk bevezető részében eléggé megokoltuk.

1. A nevekről.

Grammatikánk alaktanát a szóknak vagyis a beszéd részeinek fajaival s ezek definíciójával kezdi. E beszédrészek: a név, névmással, ige, részesülő, határozó, előlutóljáró, egybefoglaló s közbevető. Mindegyik után odateszi a megfelelő latin technikus terminus-t. Elnevezései megegyeznek kortársai elnevezéseivel s

nem egyebek; mint fordításai a megfelelő latin mesterszóknak. Definióinál jobbakat mai nyelvtanainkban sem találunk. A neveket ismét magokbanérthetők- és mássalérthetőkre osztja; azok megfelelnek a mai fő-, ezek a mai melléneveknek.

Elnevezései közt nem találjuk meg a névelőt vagy artikulust, mert azt, a mit ma névelőnek nevezünk, a D. Gr. a névmássai közé sorolja. (18. l.) „Ezen névmássai: *az, a*, nem lehetnek a nevek megkülönböztető jelei, mivel ezeket mind más névmássainak, mind a határozóknak és előutóljáróknak is eleibe tesszük.“ S ismét alább: „A magyar nyelvben nincs nembéli különbség és így artikulusunk nincsen.“ E szerint tehát, a mely nyelvben van „nembéli különbség,“ ott kell artikulusnak is lennie, már pedig, hogy van nyelv (még pedig olyan, melyet a D. Gr. készítői is bizonyára ismertek), melyben daczára a „nembéli különbségnek“ artikulus nincsen, nem kell sokat bizonyítanunk. S így a D. Gr.-nak a „nembéli különbség“ hiányával nem lett volna szabad bizonyítania; az csupán arra szolgálhat érvül, hogy a magyar *az, a*, nem szolgál genus megjelölésére.

A D. Gr. tehát a határozott névelőt s így annak funkczóját sem ismeri, míg az *egy*-ről tudja, hogy „néha csakugyan jele a meg nem határozásnak.“ A D. Gr. tagadja, hogy van névelőnk. Tagadását bizonyára nyelvünk régi ususára s kortársainak egyhangú véleményére alapítja. Gyarmathi Nyelvmesterének a „Mutató névmások“ cz. fejezete 18. pontjában mondja el érveit a névelő, mint mutató névmás mellett s idézi a hal. beszédet Sajnovits feljegyzése után. Hivatkozik arra, hogy a hal. beszédből 20 helyen hiányzik az „*az*.“ Ezt kétségbe vonnunk nem lehet, csakhogy tudnunk kell azt is, hogy ez nem egyéb, mint latinismus.

A D. Gr. után egy évtizeddel később megjelenő „*Elab. Grammatica*“ is a névelő, illetve artikulus ellen harczol. Azt mondja Révai említett műve I. kötetének 407. lapján, hogy „nincs elégséges ok, hogy az artikulust, mint némelyek teszik, a beszéd külön részének mondjuk, mert az (t. i. az artikulus) nyelvünkben a távolabbi tárgy mutató névmása.“ S folytatólag egész a 417. lapig bizonyítékokat közöl jelentősebb nyelvemlékeinkből névelőnknek mutató névmásként való szereplése mellett. Kétségtelen, hogy egykor (hal. beszéd kora) csakis ilyen szerepe volt s hogy a mit ma határozott névelőnek nevezünk, nem más, mint a mutató

névmás, csupán más, amattól különböző funkciója fejlett ki. Minő ez a funkció, mutatja mindkét névelőnek neve: határozott (*az, a*) és határozatlan (*egy*) névelő.

A fentebb elősorolt szokat, illetve beszédrészeket „eredetiekre és származottakra“ osztja grammatikánk, ezeket ismét „egyszeresek- és összetettekre.“ Gyarmathi az itt említett felosztást még egy kategóriával megtoldja s ez a jelentés szerint való megkülönböztetés.

A D. Gr. a 24. §-ban a nyelvtényekben mutatkozó törvényt kutatja, melyet következtetésnek vagy reguláságnak nevez el. Azonban mindezek fölé helyezi a szokást, melyről azt mondja, hogy „inkább kell figyelmeznii a szokásra, mint a következtetésre.“ A regulásággal ellenkezik a regulátlanság, a mi grammatikánk szerint tudatlanságnak és annak a jelle, hogy a közönséges regula nem tökéletes. Az anomália következménye az ilyen alakulás: *eszem*-ből: *evés* és nem: *eszés*.

A D. Gr. a nevek első változása alatt az ejtegetést vagy névragasztást nevezi meg; s e tekintelben, mint kortársai, a latin grammatikát követi; önállósága mégis szembetűnő.

Gyarmathi és Beregszászi két névragozást különböztetnek meg s ezen megkülönböztetés alapját a hangrend dualismusa képezi. Az első hajtogatásba tartoznak a mély- és közéhangú, a másodikba a magashangú nevek. A D. Gr. e felfogást nem teszi magáévá. Szerinte a magyarban „csak egy névragasztás van (25. l.), mert, hogy a ragok magas- és mélyhangúak, abból nem következik, hogy kettő nyelvünkben az ejtegetés.“ Az Elab. Gr. tanítása megegyez ezzel, mert a névragok, melyeknek különfélesége okozza más nyelvekben az ejtegetések nagyobb vagy kisebb számát, nyelvünkben mindig egyformák, ugyanazok. (Elab. Gr. I. köt. 222. l.) Daczára ennek, Révai grammatikájában mégis négy deklinációt találunk; s e felosztást — kevés változtatással — Versegly is elfogadta. (Magy. Gr. 117. l.)

Grammatikánk a kásusokat, szerinte ejtésekkel a latin grammatika mintájára számlálja elő s felvesz 6 ejtést, melyeket vagy latin neveik szerint különböztet meg, vagy pedig számokkal; s ez utóbbi eljárást helyesebbnek tartja, mert a latin nevek jelentése sem mindig felel meg az ejtésnek. Például felhossa az akkusativust, mely ritkán jelent vádolást. Még rosszabb eljárásnak ítéli a latin

kásusnevek magyarra fordítását: nemző, vádoló, lopó, stb. Gyarmathi, a ki „a józan okosság vezérelése szerint akarja tanítani a magyar nyelvet,“ csak négy esetet különböztet meg: nevező, bíró, adó, vádló. A vokativust, ablativust, mutativust, lokativust kitörli a kásusok közül, hogy a magyar nyelvet minél könnyebben megtanulhatóvá tegye. Különös mégis, hogy a kásusalakok számát 244-re szaporította. (Nyelvmester 26. l.) — Révai hét, Versegly hat kásust különböztet meg. (Elab. Gr. 223. p. — Magy. Gr. 118. l.)

Ime a D. Gr.-ban s Nyelvmesterben mekkora a zavar a kásusokat illetőleg; nem sokkal kisebb, mint volt a XVI. s XVII. század nyelvtanírónál. Ha elemezzük a D. Gr. 20. lapján mondottakat: „Az igék és a beszédnek egyéb részei kívánják tehát, hogy a neveknek mind az egyesben, mind a többesben hatféle értelme legyen, vagy változása,“ azt fogjuk tapasztalni, hogy a latin grammatika befolyása még a XVIII. század végén is nagy mértékben érezhető. S ezt a befolyást magukról lerázni sem a D. Gr. készítőinek, sem Gyarmathinak nem sikerült, pedig jól tudja Nyelvmestere 33. és 34. lapjain, hogy: „Nem más okból tartottak eddig a magyar nyelvben hat esetet, hanem csak abból, hogy azt eddig a deák nyelv kaptájára húzták.“ Egyben azonban föléje kell helyoznünk a D. Gr.-át a Nyelvmesternek és előzőinek, t. i. észrevette, hogy „a magyar nyelvben a végzetek nem változnak, hanem mint a zsidó s francia többnyire az ejtések a gyökérhez adott előlutojárókkal pótolja.“

Az ejtések elsorolása után a D. Gr. készítőinek helyes megfigyeléséről tesz tanúságot a 23. lap ama megjegyzése, hogy a magyar szavakban „a gyökér állandóképpen megmarad.“ A következő lapon szól az „ejtések végezetiről“ s magyarozatát adja a 2. 3. és 4. ejtés ragjainak. A kásusok — illetve kásusragok — magyarozatára gondot fordít grammatikánk. Az egyes számi nominativusról nincs mit szólnunk, a több. számban azonban a *k* képző felköltötte grammatikánk készítőinek figyelmét. Gondolkozni kezdtek annak eredetéről s úgy találták, hogy nyelvünk biztos útát jelöl ki e czéluk elérésében. Hogy azonban eltévedtek, mondanunk sem kell; meglátszik, hogy csak sejtés volt, a mit kimondtak: „A többes szám jele . . . a *k* betű mely meglehet, hogy ebből vevődött: sok“ (D. Gr. 24 l.)

Nagyobb botlást követtek el az úgynevezett genitivus magya-

rázatánál, de náluk még inkább tévedett Gyarmathi, midőn a genitivus képzőjéről azt mondja, hogy az vagy *-é*, vagy pedig *-jé*. Grammatikánk helyesen csak az *-é*-t tartja a genitivus végezetjének, bár Gyarmathi káros befolyása itt sem engedi teljesen a maga lábán járni s a genitivus tovább ragozásánál már szerepel a *-jé*. „A második ejtést pótló *-é* ezen névmássából vevődött: *én*; tehát *Péteré* = *Péter-én*, azaz *Péternek* az *én-je*, vagy pedig a *-nö*, *-né*-ből származhatott, kihagyódván belőle az *n*.” (D. Gr. 24. l.) Kétségtelen, naiv terére léptek az etymológiának, különösen a mi a *-nö*, *-né* alakok említését illeti, de nem csekély nyelvészeti tehetséget árultak el a debreczeni grammatika-készítők akkor, midőn az *-é*-ben képzői természetet fedeztek fel. E helyes ismeretre az úgynevezett genitivus tovább ragozása vitte tudósainkat, melyből következőleg nem tartják a *Péteré*-féle alakokat genitivusoknak, hanem valóságos nominativusnak (D. Gr. 69. 160. l.) Gyarmathi, Beregszászi szintén tanítják a genitivus tovább képzését, illetve ragozását, de az *-é* képzős voltáról való ismeretüknek kifejezést nem adnak. Révai és Verseghy ide vonatkozó nézete a D. Gr. tanításával teljesen megegyezik. (Elab. Gr. 204.—205. l. — Magy. Gr. 129.—130. l.) A többi kásusalakok előlutóljárók segítségével készülnek, mondja grammatikánk a 24. lapon.

Az által, hogy hat kásust állít fel a D. Gr., nyelvünk igazi természetének megismerésében való járatlanságot árult el; nem tudja, hogy a latin nyelv hat kásusa a magyar nyelv számtalan ragjának nem felelhet meg. Figyelmet érdemel mégis a magyarázat, hogy valamint a *-nak*, *-nek*, úgy a következő előlutóljárók is: *-ba*, *-be*; *-hoz*, *-hez*; *-ra*, *-re*; *-ig*; *-ért*; *-vá*, *-vé*; *-ül*, *-ül*; *felé*; *alá*; *mellé*; *gyanánt* stb. valósággal a harmadik ejtésben állanak (dativus) s hogy a hatodik ejtés a *-val*, *-vel*; *-ról*, *-ről*; *-tül*, *-tül*; *-ból*, *-ből*; *által*; *-ban*, *-ben*; *-on*, *-en* előlutóljárókkal készül. Valószínűleg ez a körülmény vitte Verseghyt arra a tévedésre, hogy Proludiumában 20 kásust sorol fel, míg Gyarmathinál a birtokos iránt való elfogultsága okozta, hogy a kásusok számát 244-re szaporította.

A D. Gr.-nak érdemül kell betudnunk azt is, hogy a névragok természetét felismerte, tudja, hogy határozófélék (előlutóljárók); helytelenül róttá meg tehát Jancsó Benedek, ki e tekintetben Erdősivel egy színvonalra helyezte a D. Gr. készítőit. A

kásusok elnevezéséről szóló nézetnek helyességét sem lehet megtagadnunk grammatikánktól. A megrovás azonban nem igazságtalanság vele szemben akkor, midőn az a hat kásus felállításáért éri; s ezek között szerepel a vokativus is. Világosan szembe tűnik a latin grammatika hatása, de ennek daczára elvárhattuk volna a D. Gr. tudós készítőitől, hogy derék elődeiknek, Molnárnak és Komárominak a kásusokat illető felfogását ismerik s azt magukévá téve tovább fejleszteni, tökéletesíteni törekszenek. Molnár és Komáromi hét esetet különböztetnek meg s e hét között a latin vokativust nem találjuk meg. A D. Gr. kásustaná tehát e részben visszaesés.

Az esetek képzésében irányadóul a több. számi nominativus képzését állítja fel, azaz ettől függ, hogy az „ejtéseknek feljebb eléadott végezetek közül melyiket melyik magábannhangzóval kellessék némely nevekhez tóldani?“ Ime a kötőhangzós theoria, mely oly hosszú időn keresztül fenntartotta magát nyelvtudományunkban s melyről helyesen írta egyik nyelvészünk: „A kötőhangzós hypothesis még a gyermekek előtt sem állja meg a sarat.“ Ma ezt elmondhatjuk, de a magyar nyelvtudomány ama fejletlen, mondhatni csírázó korában, 100 évvel ezelőtt ki sem tudhatta. Daczára azonban e körülménynek, nem tanítja a D. Gr., hogy a többes szám képzője: *ak, ok, ek, ök. ük, uk*; ezt nem teszi, hanem azt mondja, hogy „a többes számnak jele nemcsak a nevekben és névmásaiban, hanem még az igékben is a *k* betű, melyet sok névhez valamely magábannhangzóval kell tóldani.“ E hangzókat — igaz — nem nevezi meg sem a „kötőhangzó,“ sem más elnevezéssel, de világosan ilyen szerepet tulajdonít nekik. Tanítása tehát e tekintelben megegyezik előzőivel, nem tud többet amazoknál. S ezt csodálnunk nem is lehet; grammatikánknak ez azon része, mely oly sok és hosszú küzdelemre tért nyitott s csak legújabb nyelvészeinknek sikerült a teljes és nem teljes töelmeletet diadalra juttatni azon konszervatívokkal szemben, kik a kötőhangzós theoria hívei voltak s kik szerint: *ház, ablak, óra* tőszók, *k, ak, ok, ek, ök* stb. többesragok.

Mint mondtuk, az esetek képzésénél a D. Gr. szerint irányadó az, hogy miként készül a többes számi első ejtés, a nominativus. Ennek a „kitsínálása“ pedig, mint grammatikánk mondja, vajmi nehéz s ezért tíz lapon (25—35.) foglalkozik vele

s bár Gyarmathinak szabályait elítéli, mint olyanokat, melyek miatt a nyelvtanító számtalan sok kivételt kénytelen fölvenni, a D. Gr. szabályai semmivel sem korrektebbek vagy rövidebbek, mint Gyarmathi szabályai. A különbség csupán az, hogy míg a D. Gr. szerint az összes kásusalakok képzése a több. számi nom. után indul, addig Gyarmathi szerint ugyanezen szerepet az egyes számi vádoló eset (accusativus) viseli s ez után indul a több. számi nevező eset képzése is.

A Dr. Gr. szerint a többes „kitsinálásánál“ a következőkre kell ügyelni: 1. „vajjon a név utolsó tagjában álló magábannhangzón — mely erős vagy gyengébbhangú, rövid vagy hosszú — vagy pedig 2. mássalhangzón végződik-e és 3. magábann- vagy mássalérthető-e, mert az utóbbi többese másképen formálódik.“ E hármas feltételhez negyediknek csatolja a 28. lapon az egy- vagy többtagúságot. Ezek szerint igazodik a több. számi nevező eset, az az: vajjon az erőshangúak (*a, o, u*) közül melyeknek segítségével kötjük a *k*-t az *e*. számi nevezőhöz, stb. Az itt előadott négy feltétel alapján 12 regulát állít fel grammatikánk a magábannérthetők többesére nézve. Nagy szerep jut e képzésnél az úgynevezett könnyű és nehéz kimondásnak is, mert a D. Gr. szerint a magánhangzók a kimondás nehézsége és könnyősége szerint is különböznek egymástól. Legnehezebb kimondású az *a*, utána következnek a többiek ily sorrendben: *o, u, e, ö*. Téves azért Barbaricsnak az a megjegyzése, hogy: *hal- halak*-ban a képző *a*-ját a *hal* szó könnyű kimondása magyarázza; *part-partok* *o*-ját a nehéz kimondás.

Az említett 12 regula közt a 8-ban a ma hangvesztőknek nevezett szavak többes képzéséről szól grammatikánk. Ezeknél a debreczeni tudósok sem hangvesztést vagy hangugratást, de még a kortársuktól, Gyarmathitól metathesisnek nevezett tüneményt sem látják ennek. Ők egyszerűen azt mondják, hogy „az utolsó magábannhangzó elesik.“ Érdekes, hogy a 9. regula a *juhászok, tudományok, lakosok* stb. provinciálismusk ellen szól, mint a melyek „ellenkeznek a természeti kimondással.“

A mássalérthetők többesét külön 8 regula alatt tárgyalja grammatikánk. E regulák közt a *dd* jegyzet (33. l.) a tulajdonnevek többesével foglalkozik. Helyesen mondja, hogy „a tulajdonneveknek kétféle többese van; az egyik külön-külön gondolt szemé-

lyeket jelent, a másik a familiát, nemzetséget öszveséggel jelenti. “Az első nem különbözik a 12 regulában tárgyalt nevek többesétől, míg emennek képzője: *-ék*; pld. *Forgácsok-Forgácsék, Feketék-Feketéék*, stb. Hogy minő természetű ez a többes rag, grammatikánk azt még nem tudja. Kortársa a Nyelvemester is tudomást vesz róla, azonban csak annyit jegyez meg, hogy ez oly képzés, mely a magyar nyelvnek speciális tulajdonsága.

Elvégezvén így a többes szám képzését, azt mondja grammatikánk, hogy a többi ejtéseket könnyű kitalálni, csak a hangzók dualismusára, az az arra ügyeljünk, hogy a szó végső magánhangzója erősebb- vagy gyengébbhangú-e.

Pontos felsorolásával a példáknak (36—41. l.) áttér a D. Gr. a mássalérthetők tárgyalására, megjegyezve ismét, hogy a magyar nevek nemre nézve nem különböznek egymástól. Nem egy helyen találhatjuk e kérdés vitatását a grammatikán keresztül; de ugyan-csak teszik ezt kortársai, valamint a régibb grammatikusok is, kik közül az egyik tekintélyes grammatikust, Molnárt említem fel, mint a kinek „szótárában a *-nő*-vel képzett femininumoknak egész sorát találjuk.“ E felfogás ellen küzdenek a D. Gr. és kortársai.

Az említett megjegyzés után a mássalérthetők fokozásának — mit grammatikánk „egybehasonlítás“-nak nevez — tárgyalása veszi kezdetét. Az egybehasonlításnak három fokát különbözteti meg, melyeket „grádits“-nak mond. Ezek a következők: első, közép és felső grádits. Ime elnevezésében a következetlenség, mert ha a mai alapfokot elsőnek nevezi, megtarthatta volna a szám szerint való elnevezést a más kettőnél is. Mindenesetre megfelelőbb a „közép és felső,“ mint a második és harmadik; ezt grammatikánk készítői is érezték, de hát éppen ezért teljes joggal nevezhették volna az „első grádits“-ot alsónak. Gyarmathi elnevezései semmivel sem jobbak a D. Gr.-éinál. Nyelvemestere szerint van: feltevő, hasonlító s felyülmuló grádits; negyediknek hozzájuk veszi még a felyülmúlónál is „hathatósabb gráditsot:“ *legeslegnagyobb*. Külön névvel azonban ezt nem jelöli meg.

Utal a D. Gr. a képzés nélkül való fokozásra is; itt a használatni szokott: *inkább, nagyon, igen, felette igen* szókat említi fel. Az eltéréseket mindenütt pontosan megjelöli, így a diminutiv képzőkkel ellátott s a *való*-val összetett mellékneveknél. Rendhagyó fokozása a D. Gr. szerint csak egy melléknévnek van s ez a: *soh*

(45. l.) A *szép* fokozását nem tartja regulátlannak; a *szobb* — úgy-
mond — rövidülése a *szépebb*-nek. Olyan megrövidülésnek tartja,
mint az *erősbb*-et. Hogy mi a különbség a kettő között csekély
nyelvtani ismeret is kitalálja.

Míg a D. Gr. rendhagyó fokozású melléknevet csak egyet
ismer, addig kortársa a Nyelvmeister a másik szélsőségbe esik, a
mennyiben rendhagyóknak tartja még a *hosszabb*, *nagyobb*, *könnyebb*
stb. mellékneveket is. Figyelmet érdemel a D. Gr. azon tanítása,
hogy vannak főnevek is, melyek fokozhatók. E helyes észrevétel
megvan a Nyelvmeisterben is.

A D. Gr. a számneveket a mássalérthetők vagy melléknevek
közé sorozza. Eljárását határozottan a Nyelvmeister befolyásának
kell tulajdonítanunk, annyival is inkább, mert grammatikánk
semmivel sem okolja meg ebbeli felfogását. Az okot tehát, mint
mondottam, Gyarmathinál kell keresnünk. „Míthogy a mással-
érthetőknek — így szól Gyarmathi — olyan természetek vagyón,
hogy azok által a dolgok minéműségeit írjuk le . . . stb.“ A dolgok
tulajdonságai közé tartozik azoknak mennyisége is.

Elszámolja ezután grammatikánk a számneveknek má is
megtartott neveit, melyeket helytelenít ugyan, de „így lévén ez
más nyelvekről írott grammatikákban is,“ elvetni nem mer. „Az
egyedül, *ketten*, *százan*, stb. alakokról azt mondja, hogy azok
határozók,“ valamint, hogy a számnevek mind ejtegethetők s a
sarkalatos számneveknek többesük nincsen. Az *egy*-nek többesét
felemlíti.

Mielőtt tovább mennénk, térjünk vissza a *ketten*, *hármán*-
féle alakokhoz. Azt mondottuk, hogy grammatikánk ezeket hatá-
rozóknak nevezi. Idéző jelek között említettük fel ezt, mert nem
egyéb, mint Barbarics ráfogása, a mi ismét a bíráló felületesség-
éről tesz tanúságot. A D. Gr. nem mondja, hogy ezek határozók,
hanem hogy csak azoknak látszanak. Barbarics grammatikánk
ide vonatkozó nézetének csak első részét olvashatta el. E pont
így szól: „*Egyedül*, *ketten*, *százan*, stb. ámbár végezetjeikre hatá-
rozók, mindazáltal mássalérthetők gyanánt élünk velek, de úgy,
hogy magábannérthetőt összeveszerkeztetve nem lehet utánok
tenni.“ (D. Gr. 47. l.)

A D. Gr. tehát Barbarics szerint helyesebb felfogással birt
összes grammatikusainknál, mert a nevezett alakokban felismerte

a határozót, azonban az idézett szavak megczáfolják a bíráló állítását. Bizonyos, hogy ezek az alakok határozók, mutatja származásuk, s az a körülmény, hogy a tulajdonságnevekből képzett határozókkal egyforma a használatuk. (Lehr. A. Nyr. IV. köt. 1875.) A D. Gr. az említett alakok határozóvoltát csupán azoknak végzetéből sejtette, de határozói használatukat tagadta.

S ezzel eljutottunk a D. Gr. egyik nevezetes fejezetéhez, melyben a ragokról szól. E fejezet „A névmássairól és ragasztékokról“ címet viseli. Érdekes e fejezet is a tanulmányozóra nézve, megismeri ebből is, mily tapogatózó, homályosan sejtő volt csírájában ama tudomány, mely ma már virágzó fához hasonlítható. Értem alatta nyelvtudományunkat, a melynek ma már biztosan megállapított tételei közül nem egynek bölcsőjét a rég mult idők homályos körvonalaiban, sejtéseiben találhatjuk meg.

Lássuk csak, mit tanít e fejezetben grammatikánk. (48—74. l.)

A névmások, mint a nevek is, eredetiek és származottak; az elsők a személyes, — az utóbbiak a birtokos névmások.

A személyes névmások mai ejtegetése különbözik a birtokos névmások ejtegetésétől, melyek a személyes névmásokból keletkeztek.

Az *enyém* valamikor így lehetett: *éné* vagy *énén*, melyből élesebb kimondásért alakult az: *éném*, hol az *n* könnyen változván *ny*-re, lett: *enyém* vagy *enyim*.

Tiéd fejlődése: *teé* vagy *teéé*, a *t* általszökvén: *teét*. Itt a *t* hasonlóhangú *d*-vé lett: *teéd* s ebből: *tiéd*. A többesben a *t* ismét visszaáll: *tiétek*.

Az *övé* így fejlődött: *öé*, melyből a szolgabetük segélyével: *öjé*, *övé*.

Az *engemet* miképen alakult, nem tudja grammatikánk, de bizonyosnak tartja, hogy *én-t* volt az eredeti alak.

A szem. névmás 3. és 6. ejtése (*nekem*, *neked*; *tőlem*, *tőled*; *bennem*, . . . stb.) *nek-én*, *től-én*, stb. voltak.

A többesben: *mi* (*mük*, *münk*), *ti*, *tik*, *ők*; *minké*, *tiké*, *öké*; *nekmink*, *nekmük*, *nektik*, *nektek*, *nekök*, *nekik*; *miket*, *müket* . . . stb.; *tölmünk*, *töltik* . . . stb.

Íme mily következetes levezetése a személyes névmások alakjainak. Tudja grammatikánk, hogy az *enyém*-nek *m*-je az első személyi nevmásból keletkezett, a *tiéd*-nek *d*-je a *te*-ből, hasonló hang levén a *t* a *d*-vel. E ragok tehát névmáseredetűek, ezt a

D. Gr. világosan sejteti velünk. A 3. és 6. ejtések első részeit (*től, ben, stb.*) előlutóljáróknak mondja, melyekhez ragasztatnak a szem. névmások, illetőleg az ezekből származott ragok.

E felfogást a Nyelvemester derék írójában is feltaláljuk, még pedig sokkal bővebb magyarázattal, bár találunk kategóriái közt hihetetlen alakokat, milyenek: *menk, teé-tejé*. A Nyelvemester 100. lapján egy 10 kategóriából álló táblázat mutatja a szem. névmásoknak való és képzelt ragozását. A 2. 5. és 9 kategóriában felállítja a szem. névmásoknak úgynevezett „rendes“ ragozását, de melyről azt mondja, hogy csak világosításnak okáért írta s nem azért, mintha a nemzetet a szem. névmásoknak új hajtogatására akarná szorítani „mert ezt Mátyás király se vihette volna véghez.“ (Nym. 101. 1.)

A birtokos nevek tárgyalását a birtokos névmásokkal kezdi grammatikánk. „A napnyugoti nemzetek annak jelentésére, meghatározására, kié legyen? kit vagy hanyadik személyt illessen valami? a bírásjtjelendő névmássait egészen szokták a nevek mellé (*mea vestis, tua vestis, stb.*), de a magyarok, mint más napkeleti nemzetek is, némely névmássainak az utolsó betűit ragasztják a szók mellé: *ruhá-m, ruhá-d, ruháj-a.*“ (D. Gr. 52. 1.) Ezek a végbetűk, az *a*-t kivéve, ugyanazok, melyek a birtokos névmások végeiben található, mely birtokos névmások grammatikánk már előbb tett tanúsága szerint a személyi névmásokból keletkeztek, „és így ugyanazon személyesektől vették hihetőképen eredetüket általában a ragasztócok.“ A birtokos személyragok tehát szem. névmáseredetűek. E kijelentéssel azonban nem elégszik meg a D. Gr., megjegyzi egyúttal, hogy „ezek ragasztódnak az igékhez is a személyek megkülönböztetésére: *szerete-m, szerete-d, szeret-i.* Örömmel említjük fel az itt mondottakat a D. Gr. kiváló érdemeiként, de az igazság kedvéért ki kell mondanunk azt is, hogy a megokolása nem sikerült. Grammatikánk u. i. a zsidó nyelv természetével bizonyít itt úgy, mint más helyen. Ez okozza, hogy nézete csak fél érdemévé lesz. Egyőbiránt nemesak grammatikánk készítőinek, hanem e tények más ismerőinek is a zsidó nyelv adta az impulsust. Így találjuk ezt Pereszlényinél, kinek grammatikája 100 évvel előzte meg a D. Gr.-t. Révait nemkülönben a héber nyelv vizsgálata ösztönözte arra, hogy a személyragokban szem. névmások maradványait keresse. (Elab. Gr. 401. 1.) — Nem

akarom ezzel Révait a D. Gr. készítőivel egy színvonalra állítani, mert amaz ismerte a bizonyításnak egy más és pedig egyedül helyes módját: a rokon nyelvek útján való bizonyítást.

A D. Gr. tehát ismeri személyragjaink eredetét s ezért nincs igaza Barbaricsnak, midőn már említett értekezésében azt mondja: „A birtokos személyragokkal ugyan nem tud mit csinálni; érzi, hogy névmásfélék, de nem tudja bizton eldönteni, hogy birtokos névmások-e, vagy pedig személyi névmások-e.“ Mint láttuk, igen is tudja, s a „híhetőképpen“ nemcsak száz évvel ezelőtt, de ma is szerepel nyelvtudományi kérdéseinkben.

Van azonban itt is egy pont, miben ingadozást árul el grammatikánk. Ez a 3 szem. birtokos rag eredetére vonatkozólag mutatkozik, mert hogy „a harmadik személynek *a* ragasztékja, az effélékben: *ruhája, bora*, ebből lett volna: *ő*, vagy *övé*, elgondolni nehéz.“ Ezért azt mondja, hogy az *a*, (*az, ez*) mutató névmástól eredt. E magyarázatával egyedül áll a D. Gr., sem kortársainál, sem az előzőknél vagy későbbieknél nem találjuk meg. Révai az *ö*-ből származtatja, melynek egykor ily alakja is volt: *vö* vagy *jö*. Ebből a genitívust képző: *é, vé, jé*, melyek elvesztvén az akcentust és hasonlóan megváltoztatván a vokálist, *e, a, i, je, ja* lettek. (Elab. Gr. 330. l.) A D. Gr. is ismeri e két alakot: *a, e; ja, je*, de mint 3. szem. ragról, csak az *a*-, *e*-ről beszél, míg Révai azt mondja, hogy a *j*-nek nem kapcsoló szerepe van, hanem benn van magában a 3. szem. névmásban, hogy ennek veleszületett részét teszi, a D. Gr. csak mint szolgabetűt ismeri. Ha nyelvtudományunknak mai álláspontját vesszük, úgy találjuk, hogy a D. Gr. tanítása közelebb áll hozzá, mint Révaié: mert ma is úgy tudjuk, hogy a 3. szem. birtokosragban csak az *-a*-, *-e*, képezi a ragot, míg a *j* szerepére, funkciójára nézve nyelvtudósaink nézetei eltérők.

A személyragok eredetét illetőleg felfogás dolgában felülmúlta grammatikánk kortársait, a Nyelvmestert és Beregszászi művét. Ezek egy lépéssel elmaradtak a D. Gr.-tól; a szem. ragoikat a birtokos névmásokból származtatják, míg a D. Gr. az eredetevésnek első stádiumát is ismeri. Gyarmahti és Beregszászi e tekintetben azon a színvonalon állanak, melyre száz évvel előttük Pereszlényi emelkedett.

A birtokos nevek tehát így származtak: *lencsém = lencse + én*,

lencs-én s végre *lencsém* (az *n m*-mel cserélődven fel). A 2. személyben a névmásnak csak mássalhangzóját, ragasztották hozzá: *lencse + t* e h. *lencse + te*. Mintha csak világosan megmondaná grammatikánk, hogy a névmásnak a mássalhangzója a fontosabb, a mely — mint tudjuk — a 2. személyben *t*, vagy *d*, melyhez járult a magánhangzó, hol a *t*-vel könnyen felcseréli a D. Gr. a *d*-t, mint rokon vagy hasonló hangot.

E leszármaztatásból több példát nem hozok fel, elégnek tartván ennyit is a grammatika készítői művelkedésének megítélésére. Hogy a mai nyelvészeti vívmányok ily magyarázatot nem engednek meg, az a rokon nyelvek ismeretében bírja alapját, melynek segélyével az ugor ősz nyelvet, annak egyes alakjait, tehát a szem. névmásokat rekonstruálni képesek vagyunk. A D. Gr. készítőitől e segéd eszköz távol állott, azért grammatikánk magyarázatára kora legnagyobb nyelvészének ítélete lehet a legigazságosabb. S azon kor legnagyobb nyelvtudósának, Révainak ítélete kedvező a D. Gr.-ra nézve. Révai grammatikájának 444. oldalán a birt. szem. ragoknak a D. Gr.-éval hasonló magyarázatát adja s végső szavai ezek: „In unica Grammatica Debretzinensi observationem legi etymologicac rationi convenientem“ . . . stb. Tehát egyetlen egy grammatikában talált Révai legjobb magyarázatot, s ez a D. Gr. Nem helyesli azonban Révai a D. Gr.-nak a birtokos nevek többeséről való felfogását s a négyféle viszony elnevezését. Mind a birtokos, mind pedig a birtok saját számmal bír, mondja Révai. Ezt a D. Gr. is tanítja, de a többes jegyeinek kitételében téved; mind az *-i*-t, mind a *-k*-t ragasztéknak mondja s azzal végzi, hogy: „minden ragasztékos névnek az egyese csak egyféle, de a többese lehet háromféle,“ holott minden névnek valamint csak egy egyes száma, úgy csak egy többese is van. (Elab. Gr. 451. l.)

A négyféle birtokviszony elnevezéseit sem tartja jónak Révai: *Egyes* (könyvem), *első féltöbbes* (könyvünk), *második féltöbbes* (könyveim), *tellyes többes* (könyveink).“ Méltán kérdezhetjük Révaival: mit jelent e kifejezés „féltöbbes“? Vagy a birtokos szó mely része van a féltöbbesben, a rag vagy pedig maga a név? Révai szerint: ha szabad az ily összeköttetésben a részeket félnek nevezni, akkor a D. Gr. kifejezései így javítandók: *első felében egyes vagy többes* . . . stb.

Még alaptalanabbak Gyar:mathi elnevezései: „*benmaradó egyes, általható egyes*, pld. nékem van egy szolgám; itt a nékem vilá-

gosan mutatja a benmaradó egyest, a szolgám pedig az általható egyest, mert kívül van rajtam és csak egy! Hasonló módon adja okát többi elnevezésének is: *benmaradó egyes, általható többes* (nékem vagynak sok szolgáim), *benmaradó többes, általható egyes* (nékünk van egy szolgánk), *benmaradó többes, általható többes* (nékünk vagynak sok szolgáink).“ Verseghy e négyféle viszonyt így nevezi el: *első és második egyes, első és második többes*. Elnevezése kétségtelenül jobb, mint amazoké, bár ő ugyanabból indult ki, mint a D. Gr., t. i. az *i* és *k* többesjelelőkből, melyek közül a *k* a személyek, az *i* pedig a tárgyak többségét jelenti.

E különbségből kiindulva teljes joggal itéli el grammatikánk az ilyen helytelen szólásokat: *a katonák fegyverek, a magyarok királyok*, stb. „A személyek többes jegyét, a *k*-t, a ragasztékos nevekből a több. 3. személyben ki kell hagyni, mikor a bíró névben már ott vagyon a *k*.“ Hogy milyen jelentőségű a D. Gr.-nak e primitív hangon szóló szabálya, mutatja a körülmény, hogy ma is, különösen Erdélyben, dívik a fennemléített szó szerkezet, de a melynek helytelenségét már grammatikánk észrevette. A fennemléített szólásmódot a latin grammatika hatásának bélyegzi Verseghy s a „deák nyelvet majmozóknak“ mondja azon némely magyar írókat, kik hasonló módon írnak „megakarván egyeztetni a számokat.“ E majmolók közé tartozik Gyarmathi is, ki Nyelv-mesterében az említett mondásokat szentesíti.

De nemcsak Gyarmathi tévedett a birtokviszony ezen alakjánál, hanem maga Révai is elfogadta a „*katonák fegyverek*“ kifejezést. Hogy régi grammatikusaink tanítása vagy pedig a népnyelvi használat voltak-e befolyással Révai és Gyarmathira, nem tudom; tény az, hogy Imre Sándor az utóbbi befolyásnak tulajdonította; hol él az ilyen szólásmód, nem jelezte meg, de két évi kolozsvári tartózkodásom alatt magam is hallottam. Névezetes ez az alak azért is, hogy Révai magyarságát épen e szólásmód mellett elfoglalt álláspontja miatt vonták kétségbe a veszprémiek. (Jancsó B. említett műve 115. lapján).

A D. Gr.-nak a birtokos nevekről szóló tanításában még a következő figyelemre méltót találtam. Tudjuk jól, hogy a nyelvhasználat nem tesz tisztán különbséget illetve nem határozza meg pontosan, mikor alkalmazzunk a birtokos 3. személyében *-a, -e* vagy *-ja, -je* szem. ragot. Grammatikánk erre nézve szabályokat

adni törekszik. A rag utóbbi alakjainak *j* betűje — melyet szolgabetűnek tart — „azért szükséges, mert a szó közepén ha csak lehet mássalhangzóval szeretjük kezdeni a szótagot.“ Négy pontban elszámolja tehát ama mássalhangzón végződő neveket, melyek a *j* szolgabetűt nem szeretik. Ilyenek a *sziszegő*, a *h*, *l*, *v* mássalhangzókon végződő nevek s a megrövidült formában lévő magábanérthetők: *dolog*, *birodalom*, *kegyelem*, stb. (D. Gr. 65. l.) Ide tartoznak még az ajakbetűn végződők is. A többi mássalhangzós nevek *j*-vel veszik fel a 3. szem. birtokragot. Itt azonban kivételeket kénytelen fölvenni grammatikánk. Szabályai tehát teljesen korrekteknek nem fogadhatók el, mégis elismerést érdemel a törekvés, melylyel a képzésekben bizonyos meghatározott törvényt iparkodik megállapítani. A későbbiekben a birtokos 3. személyének s vele kapcsolatban a több. nevező esetnek dialektikus kiejtései ellen küzd.

2. Az igékről. (74—123. l.)

Grammatikánk e fejezetet az igének meghatározásával kezdi. Ez a definíció megegyezik a Nyelvmesterével s közte és a mai grammatikákban található definíció közt az a legnagyobb különbség, hogy amaz sok szószaporítással mondja el, mi az ige.

Minden igénél tekintetbe jő a cselekvés vagy szenvedésnek módja, ideje, száma és személye. Igenem a D. Gr. szerint három van: *cselekvő* (látom), *szenvedő* (látódom vagy láttatom) és *középigék*, melyek állapotot jelentenek (fázik, lágyul, pirosodik.) E középigék ismét két alosztályra oszlanak a szerint, a mint vagy a cselekvő igék formái szerint változnak s ekkor *középcselekvők* (lágyulok, lágyulsz, stb.), vagy a szenvedőket követik s ekkor *középszenvedőknek* neveztetnek, (fázom, fázol, fázik). Gyarmathinak e három igenemmel szemben 12-féle jelentésű „időszavai“ (igék) vannak: *cselekvők*, *szenvedők*, *parancsolók*, *kicsinzők*, *gyakorlók*, *kezdők*, *áthatók*, *kinemhatók*, *meghatározottak*, *meghatározatlanok*, *tegetők*, *tehetők*. (Nym. 157—178. l.) Révai három főigenemet különböztet meg: *verba neutra*, — *activa*, — *passiva*. Az alosztályozás alapját a képzők adják s ezek szerint öt osztály van még. Verseghy osztályozása a Révaiéhoz hasonló, mégis nem oly korrekt. Hogy Gyarmathi osztályozása legtávolabb áll a valóságtól, nem szorul bizonyításra.

Igemódot négyet ismer grammatikánk: *jelentő, parancsoló és foglaltó módot*; miután e három módban az igék szám- és személyhatározó erővel bírnak, határozott módok, ellentétben a negyedik, úgynevezett *határozatlan* móddal, melyben az ige sem személyt, sem számot nem határoz.

Gyarmathi, mint egyebült, úgy itt is Pereszlényit követi. Szerintök az igemódok a következők: *indicativus, imperatív., optatív.* vagy *coniunctiv.* és *infinitivus.*

Révai szintén négyet különböztet meg: *indicat., imperat., optat., coniunctiv.* míg Verseghynél ötöt találunk: *jelentő, kívánó, parancsoló, kapcsoló és határtalan.*

Grammatikusainkat — mint láthatni — a módokról való felfogásukban a latin grammatika vezette, nem véve ki egyet sem közülök. A D. Gr. tehát a módokat illetőleg nem haladott előbbre XVII. századbeli nyelvészeinknél.

Az idő *jelenvaló, elmúlt és jövődő* lehet. A *multa* nézve az időpontok még határozottabb megjelölése háromféleképen, míg a *jövendőben* kétféleképen történhetik. E szerint a D. Gr. nyolcz igeidőt különböztet meg, melyeknek elnevezései a következők: *jelenvaló, első aligmúlt, második aligmúlt, harmadik aligmúlt, egészenmúlt, régenmúlt, első jövődő, második jövődő.* Gyarmathinál az igeidők száma 6; Révai szintén 6, míg Verseghy 5 igeidőt vesz fel.

Személy 3, szám 2 van az igéknél. Ha tehát az igét az itt eléadott „módok, idők, személyek és számok szerint változtatjuk, ez eljárást hajtogatásnak nevezhetjük,“ melyről megjegyzi, hogy a magyar nyelvben hajtogatás csak egy van, mert „valamint a deák nyelvben nincs több rendes hajtogatás négynél, azért, hogy abban némely igéknek végezetje, a származásnál fogva, azok értelmével egyetemben változik, úgy a magyar nyelvben az igéknek sokféle értelmet okozó végezeti által éppen nem a hajtogatások, hanem az igék szaporodnak, a hajtogatása pedig mindeniknek azon módon megyen.“ E sorokban ismét megtaláljuk a D. Gr.-nak ama törekvését, hogy a latin grammatika nyűgét magáról lerázza. E törekvés azonban míg a névragozás kérdésénél körülbelül helyes útra vitte, itt tévedésbe ejtette grammatikánkat. A magyar névragozásnál oly osztályozásról, melyről XVI. s XVII. századbeli nyelv-taníróink beszéltek, szó sem lehet, mert a névragok mindig ugyan-

azok. Az igeragozás ily elbírálás alá nem eshetik, mert az igei személyragok nem minden alakban ugyanazok. S különös! Bár megjegyzi, hogy hajlogatás a magyar nyelvben csak egy van, az igeragozásnak mégis három formáját különbözteti meg: *segíthetes*, *csonka* és *ragasztékos*. Ha Gyarmathi „foglásait“ vizsgálat alá vesszük, azonnal szembetűnik a hatása a D. Gr.-ra. Gyarmathinál a foglалások számát a jelentőmód jelenvalójának egyes 2. személye határozza meg, mely szerint négy foglалás van: ezeknek végzetei: 1. *sz*; 2. *d*; 3. *k*; 4. *l*.

Hogy grammatikánknak az igeragozás három formájáról szóló nézete helytelen, azt alább látni fogjuk, de eljárása, valamint kortársaié mégis haladást jelez nyelvtudományunk történetében, mert míg előző grammatikusaink az igeragozás felosztását a latin grammatika mintájára készítették, addig a D. Gr. a felosztás alapjául a ragokat tekintette. Hogy mégis tévedésbe esett, azt egyrészt kortársai befolyása, másrészt a ragokról nem teljesen tiszta felfogás okozta. Verseghyt az igeragozás kettős formájának megkülönböztetésére a hangok dualismusa vitte.

Vegyük vizsgálat alá a D. Gr. segítékes, csonka és ragasztékos formáit.

Grammatikánk előrebocsátván a *segítő igék* (vagyok és leszek) ragozását, megmagyarázza felvett három formáját.

1.	Forma	—	szeretek, szeretsz, szeret.
2.	„		szeretlek, szeretel, nincs.
3.	„		szeretem, szereted, szereti.

Ez alakok között grammatikánk szerint az a különbség, hogy az egyik a meghatározást nyilván mutatja, míg a másiknál e tulajdonság hiányzik. Ime a határozott és határozatlan igeragozás, mely a legújabb nyelvtudományig fenntartotta magát, dacára annak, hogy a D. Gr. előtt már jóval tudva volt, hogy itt tárgyra vonatkozás forog fenn. A meg nem határozást kétségtelenül az 1. forma mutatja, a 2. és 3. a meghatározást jelelik. Bizonyítja a D. Gr. e táblázata, hogy készítőinek volt tudomása a 2. és 3. forma közt lévő különbségről, tudták, hogy a *szeretlek* a 2. személyű tárgyra vonatkozik, míg a *szeretem*, *-d*, stb. harmadik szem. tárgyra. Megkülönböztetésük helyes, de a *szeretel* alak felvétele miatt eljárásukat el kell itélnünk. Azt mondják, hogy

„igazság szerint így kellene szólanunk: *te szeretel engem*, de a szokás ezt elrontotta.“ (D. Gr. 85. l.) Tehát a nevezett alak jogsultságát vitatják.

Nagyon helytelenül jár el a D. Gr., midőn „csonka formájának“ második személyéhez vakmerően *-ol, -el* ragot függeszt, mondja Révai. (Elab. Gr. 626. l.) Révai szavainak bizonyításául hivatkozik a névmások fejlődésére s a régi nyelvmlékekre, melyekben a nevezett alaknak semmi nyoma sem fedezhető fel. Révai szavait nincs miért megtoldani. A D. Gr.-t eme nagy tévedésre, azaz a csonka forma: *szeretel, dicsérel* alakjának felállítására bizonyára középigéi vitték, melyeket mi ikéseknek nevezünk.

A mi a 2. szem. tárgyra mutató alakot illeti, nem helyeseltetjük a nagy Révai nézetét sem, ki azt mint határozatlan formát approbálja csak.

A „segítékes, csonka, ragasztékos forma“ elnevezések is helytelenek s létüket azon körülménynek köszönik, hogy a D. Gr. a határozott és határozatlan igeragozás közt levő különbséget, illetve egyezést nem ismerte. A határozatlan alakok ragjait a *vagyok* és *leszek* segédigékből származtatja grammatikánk, míg a határozott igeragozás ragjaiban a névmási eredetet felismerte, már pedig az alanyi és tárgyias ragozás suffixumai mind névmás-eredetű ragasztékok. Tehát valamint a segítékes elnevezés nem állja meg helyét, miután a segítő igék: *vagyok, leszek, leszesz*, stb. ragjai semmi segílyt nem nyújtanak a névnek s hogy nem egyebek, mint névmások, épúgy helytelen ezen alakoktól „ragasztékos névvel különíteni el másokat.“ (Elab. Gr. 963—966. l.) Ezzel szemben ajánlja Révai az ő elnevezéseit: a *határozott* és *határozatlan-t*, mely utóbbihoz sorolja — mint láttuk — a *-lak, -lek* alakot is.

Gyarmathinak az igeragozás formáiról szóló nézele nem kevesebb kifogás alá eshetik. Négy formát különböztet meg, mint már megjegyeztük, melyek közt a határozott alak úgy készül, mint a birtokosnevek; ez megfelel a D. Gr. ragasztékos formájának, míg a *tegető* (szeretlek) a csonka formával azonos. Világosan kitűnnek ezekben a D. Gr. felfogásának nyomai. A segítékes alakot Beregszászi tanítása szülte, ki a *szeretlek* alakról való nézetében hátrább áll minden kortársánál *személytelen* alaknak tartván azt.

Az itt elmondottakból azt a végső következtetést vonhatjuk le, hogy a tárgyias és tárgyatlan vagy alanyi ragozásról valamint a D. Gr.-nak, úgy kortársainak sem volt tiszta fogalma, kivéve az egy Révait. De legnagyobb határozatlanságot, zavaros ingadozást Gyarmathi árul el, midőn Nyelvmasterének IX. fejezetében (176. l.) a határozott alakról helyes magyarázatot ad s a 10. pont után következő jegyzésben olyakat is határozott ragozású igéknek mond, melyek nem azok: *tünődöm, aggódom, töprenkedem*, stb.

De térjünk vissza grammatikánkhoz. Miután a szükséges előismereteket letárgyalta, a jelentőmód jelenvalójának ragozását mind a három formában eléadja, de még előbb tesz egy észrevételt, mit szó nélkül nem hagyhatunk. Ez a tárgyias ragozásra vonatkozik, hol „az igéknek többes ragasztéki nagyon különböznek a nevek ragasztékítól. Ennek az az oka, hogy ennek a formának a többese nem a tiszta gyökértől származik, hanem ennek ragasztékos egyes harmadik személyétől.“ E gondos megfigyelés után közli ama megjegyzését, hogy a *tépi* ebből fejlődött: *tépje*. Állításának igazolásául a dunántuli dialektus ezen alakjaira hivatkozik: *nevetje* (neveti h.) *szeretje* (szereti h.) Látszik ez állításából, hogy a tárgyias személyragok alkotó részeit nem ismeri; még nem tudja, hogy az igei *-ja, -je* két elemből alakult; az egyik 3. szem. alanyra, a másik a 3. szem. tárgyra mutató exponens.

A múlt idők képzésének módjával foglalkozik grammatikánk a 91—95. lapokon. Említettük, hogy mult ideje 5 van; és pedig 3 aligmult, egy egészenmult és egy régenmult. Barbarics azt mondja, hogy a D. Gr. három aligmultja eddig páratlanul áll. Valóban úgy van, legalább nyelvtaníróink közt egyet sem találunk, ki a mult idő árnyalatainak ily tarka képét nyújtotta volna. E tarkaságot megmagyarázni a D. Gr. sem képes: kapok vala, kapék, kapék vala.

A második aligmultnál említi, hogy Magyarországon ezen idő ragasztékos alakja helyett a segítékessel élnek, de ez hiba; elítéli tehát a *váránk*-ot a *várók* rovására. Eljárásának helyességében nem kételkedhetünk.

A jövő időre vonatkozólag azt mondja grammatikánk, hogy „ennek kijelentésére a magyar igéknek különös végezetje nincs.“ A perf. futurumot, melyet a foglalómód jövőjének nevez, kiveszi, ennek a képzője: *-ánd, -énd*. Ugy látszik első tekintetre, mintha

ismerné grammatikánk a fut. perf. képzőjének eredetét, azért ír itt hosszú vokálist. Ha azonban tovább olvasunk sorai között, kitűnik, hogy az eredet magyarázatára nézve felveszi a hypothetikus *val-ánd*, *lejénd* alakokat. Bár a magyarázat nem állja meg helyét, grammatikánk tévedése mégsem oly nagy, mint Verseghyé, ki az *-and-* *-end-*ről azt mondja, hogy nem egyebek, mint a latin *-andus*, *-endus*. Hogy a D. Gr. felfogása illetve sejtelve közelebb áll a mai magyarázathoz, mint Verseghyé, mutatja az, hogy a képző vokálisát hosszan írja, mint hosszú az az *-ámod*, *-émed* alakokban is. Az egyszerű jövő képzésére segítő szokat nevez meg: *esután*, *jövendőben*; ismeri azonban a *fog* igével képzett jövőt is.

A D. Gr. módjegyei közt első a parancsolómódnak jegye a *j*, melyet ismét csak a leszek ige parancsolómódjából származtat, illetve a légy régi írásmódjából: *légy*. Mi adott okot grammatikánk e rettenetes felfogására, nem nehéz kitalálni; az t. i., hogy a *leszek* ige tövét nem ismerte. Bár a *jöszte*, *jer*, *jövel* alakokban nem látszik meg a parancsolómód jegye, mégis tudja róluk, hogy rövidített parancsolók. A foglalómód jegye szintén *j*. Ime a két mód azonossága, melyeket a D. Gr. valamint kortársai szétválasztottak; tették pedig ezt a latin grammatika mintájára, hol az *imperat.* és *coniunct.* elnevezés teljesen jogos. Míg tehát itt egy módból kettőt csináltak, addig a *feltételes* mód mivelkedéseik közben eltűnt s mivé lett? A foglaló mód aligmultjává, melynek megismertetője a segítő igék *vol-na*, *len-ne*, alakjaiból elvont *n*.

Egészen a latin grammatika hatása alatt csúszott be a D. Gr.-ba úgy, mint a Nyelvemesterbe és Beregszászi művébe a főnévi igenévnek „*határozatlanmód*“ elnevezése s jellege, melynek grammatikánk szerint saját ideje csak egy van, a jelenvaló (ragos és ragtalan), a többit vagy a jelentő vagy a foglalómód idői pótolják. Ugyane hatást mutatják a részesülők, de ezek közül csak az *-ó*, *-ő*, tulajdonképeni részesülőképzők, míg a *-va*, *-ve* és *-ván*, *-vén* *viselő* (gerundium), mely elnevezésről tudja, hogy rossz, de „*alkalmasabb*“ hijján használatát megengedi.

A D. Gr. most tárgyalt fejezete — az igékről — egyike azon részeknek, melyek a mult száz e könyvének hírt vagy jobban mondva hírhedséget szereztek. Tanulmányunk bevezető részében említettük, hogy vannak e grammatikának érdemei, de vannak

érdemeinél sokkal nagyobb hibái is, melyeknek elhíntésével a nyelvrontás terére lépett. Talán elhamarkodottnak fog feltűnni ítéletünk azok előtt, kik e grammatikát nem ismerik, de kik vele behatóbban foglalkozni nem tartják haszontalan munkának meggyőződhetnek állításunk igazságáról.

A D. Gr. e nagy hibái közül az egyik legnagyobb az igékről szóló fejezetben található s ez az ikes és szenvedő igékkel foglalkozó rész. Az ikes igék grammatikánknak mostoha gyermekei, s pedig annyira, hogy nem bánná, ha elpusztulnának. Első nyelvtaníróink azonban még ennyire sem törődtek az ikes igékkel, elneveztek ezeket is szenvedő igéknek, mert hisz *-ik*-be végződtek s ez az *-ik* szerintök a passivum képzője. És mégis grammatikaírásunk történetében már Pereszlényi munkája haladást jelez, mert benne az ikes igék külön vannak tárgyálva. Pereszlényi után következő grammatikusaink azonban e felfogást ismét elvetették s visszatértek legrégebb nyelvtaníróink tanításához úgy, hogy méltán mondja Jancsó Benedek a XVI. s XVII. századról szóló derék nyelvészeti tanulmányában (174. l.) „A XVIII. század leketlensége nemcsak az irodalom terén okozott sajnálatra méltó visszaesést, hanem a nyelvet illetőleg is; sőt annak nemcsak egész voltában, hanem egyes grammatikai alakjaiban is, így épen az ikes igék ragozásában, úgy hogy e tekintetben teljes zavar és rendszertelenség uralkodott.“ E zavar előidézésében nem csakély része van a D. Gr.-nak és kortársainak, a mely zavart növelte Verseghy, az ikes igék e legnagyobb ellensége, a ki azokat „a művelt, rendezett és csinos nyelvből számkivettetni“ szeretné. Az ikes igék elleni harcz Verseghyvel sem szűnt meg s nem fog elenyészni talán soha. E harcz egyik leglényegesebb alapjául mindenesetre a szokást kell tartanunk s Verseghy nem is egyszer hivatkozik arra, hogy az ikéseknek nevezett igék közül némelyeket maguk a védelmezők is az iktelen igék mintájára ragoznak. Tény, hogy különösen a nyelvjárások ikesen ejtenek oly igét, melyet máshol ilyennek el nem ismernek s viszont máshol ennek az ellenkezője történik. Révai egész lélekkel küzd Verseghyékkel szemben s míg Verseghy az ikes ragozást tóteredetűnek mondja, Révai a legnagyobb lelkesedéssel védelmezi annak ősi eredetét s magyaros voltát. Állításának bebizonyítására legrégebb bibliafordításaink s egyéb nyelvemlékeinket idézi, melyekben az ikes igék öntudatos és szigorú

következetességgel keresztülvitt ragozása található. Révai tehát teljes joggal állapította meg az ikes igék külön ragozását, mely Verseghy szerint nem létezik. „Az -ik nem személyrag, hanem csak hosszabbító szócska,“ mondja Verseghy. Az ő nézete tehát az, hogy az ikesragozás elvetendő, mert ha azt elfogadjuk, akkor a „következetesség elvei szerint így kellene beszélnünk; *evettik, ivottik*, stb.; *ázni fogom*, — *fogol*, — *fogik*, stb.“ Hisz éppen azért van külön ikes ragozás, mert az iktelentől különbözik. Méltán nevezte el e miatt a „*Tiszta magyarság*“-ot, „*Tisztátalan magyarság*“-nak Révai egyik tanítványa. A D. Gr. s kortársai közt Gyarmathi nem mennek annyira, mint Verseghy, sőt Gyarmathi azon eljárása, hogy elszámolja azon igéket, melyek mindig az ikes ragozást, s azokat, melyek egyszer ezt, másszor amazt követik, közel jár legújabb grammatikáiróinkhoz, kik *állandó* s *változó* ikes igéket különböztetnek meg. Csakhogy nem nevezi őket ikes igéknek, hanem meghatározottaknak s ragozásukra nézve a szenvedő igék közé sorolja őket. A D. Gr. követi — bár csak némi részben — Gyarmathit. Ikes igéinket *középszenvedőknek* nevezi el grammatikánk. „Megismerhetni őket — úgymond — gyökerük végezetéről, mely mindenkor *-ik* és így a szenvedő formának végezetje, mint *hízik, látszik, aluszik, fűzik*; ezek s a hozzájuk hasonlók magokban, vagy előlutóljáróval össze nem tevődve a szenvedő forma szerint hajtogatódnak, ámbár a jelenvaló második személyében némelyek a segítékes végezetjét is fölveszik; p. o. *öregbedem, öregbedsz*, stb. — Ime grammatikánk a 120. lapon szóról-szóra ezeket mondja. Igazunk volt tehát, midőn az ikes igékről szóló tanítás tekintetében Pereszlényinél is hátrább helyeztük a D. Gr. tudós készítőit. Az *-ik* náluk is a szenvedő formának végezetje, mint volt a XVI. század grammatikusainál, ragozásuk tehát olyan, mint a szenvedőké s mivel ezeké ragasztékos, az ikes igéké sem lehet más. A D. Gr. ez elvéből kiindulva azt fogjuk látni, hogy ikes igéink közt mindazok, melyek a szenvedés fogalmát nem hordják magukban, elvesznek azaz megszűnnek az ikes igék ragozását követni, mely grammatikánk szerint szenvedő vagy ragasztékos. Így esnek áldozatul az *eszik, iszik*, stb. ikes igék, melyeket, mivel ragozásuk segítékes: *eszek, eszesz*, stb.; *iszok, iszasz*, stb.; *evék, evél, eve*, nem kell *közép*, hanem *cselekvő* igéknek tartani.“ (D. Gr. 110. l.) — Mi vihette

a D. Gr. készítőit e tévedésre, azt hisszük, plausibilis magyarázata ennek az, a mit a szenvedő igék vizsgálata alkalmával tapasztaltak s ez az *-ik* személyrag ott léte szenvedő igéinkben. A dolog ugyanis úgy áll, hogy az *-ik* személyrag természetét nem ismerték, mert kétségtelen, hogy az *-ik* hozzájárulása valamely igéhez, még nem ad annak szenvedő értelmet, de az *-ik* személyrag bír azon tulajdonsággal, hogy mindig hozzájárul a szenvedő és reflexiv igékhez.

Az *eszek*, *iszok*, stb. alakokat tehát grammatikánk készítőinek következetessége szülte, ragaszkodás amaz elvhez, hogy ikes igéink közép szenvedők, melyeknek ragozása a szenvedő forma szerint van. Az említett igék a szenvedés fogalmával nem bírnak. Beregszászi felfogása hasonló — E nézet ellen küzdött Révai s „hív tanítványai,“ mígnem Kazinczy az ikes igékről szóló elméletet diadalra juttatta.

Nem kisebb megrovás illetheti a D. Gr. tudós készítőit a szenvedő igékről szóló tanításért. Már a nagy Révai megtámadta a D. Gr.-t, s vele egyetértett e kérdésben legnagyobb ellenfele Verseghy is. „*Magyar szép toll*“ című művében így szól Révai: „Kikeltem győző okokkal a Debreczeni Grammatikának iszonyatos újítása ellen a Magyar Deákság Régiségeinek első kötetjökben, azután főképpen a bővebb nyelvtanításban: hogy abban a tanult urak szörszálhasogatással kerestetett hamis homálynak eltávoztatására, a szenvedő igéknek *et*, *at* és *tet*, *tat* közönséges, régi, gyökeres igaz, saját formáló szavacskáitól elállottak; s azoknak helyökbe az *öd*, *ód*, ide nem tartozó, egészen különböző értelmű, s csak a maga helyén alkalmas formáló szavacskát színre ugyan engedelmes ajánlással, de igazán mégis csak nyelvrontó erőszakkal tolják.“ Révai támadása a D. Gr. újítása ellen jogosult. Miért, alább látni fogjuk.

A D. Gr. helytelen tanítása a szenvedő igékről nem áll egyedül, megtaláljuk azt kortársánál, Gyarmathinál, kinek felfogása nem egy helyütt gyakorol befolyást grammatikánk készítőire, kiket Révai „*tanult urak*“-nak nevez. Gyarmathi a szenvedő igéknek helyes definícióját adva elmondja, hogy azoknak jegyző betűje: *t* vagy *tt*. Mivel azonban a „tanulatlan emberek sohasem élnek a közönséges beszédben a szenvedő időszókkal,“ ebből következőleg azt meri állítani, hogy „valóságos szenvedő időszó nincs is a magyar nyelvben,“ s miket mi ilyeneknek tartunk, azok „a Deák

nyelv bejövetele előtt soha a magyarok szájában nem forogtak.“ S végül kimondja, hogy ezektől, mint hibáktól s mint a deák és német nyelv hatásának eredményétől meg kell tisztítani nyelvünket. Gyarmathit e tévedésre az vitte, hogy a szenvedőalak képzője a míveltető igék képzőjével azonos s ezért tartja a szenvedő igéket „*parancsolóknak* (mandativa).“ A *mosódik, vonódik, húzódik, bántódik* alakokat cselekvőknek tartja, megjegyzi azonban, hogy a *mosattatik, vonattatik*, stb. alakoknak ugyanez a jelentése. (Nyelvmester 175. l.) Lássuk mennyiben követte a D. Gr. most említett kortársát.

„Szenvedő ige az, melylyel azt jelentjük, hogy más cselekszik bennünk, velünk vagy reánk nézve valamit.“ (D. Gr. 110. l.) Ennek a jelentésérő az *at, et* vagy *tat, tet* képzők használatnak. Ezt grammatikánk nem tartja helyes eljárásnak, mert egyrészt sok helyen zavarodást okoz, másrészt pedig átveszi Gyarmathi érvét, a mi ezen alaknak a népnél levő hiányára vonatkozik. Majd a 111. lapon egymásra következő két pontban oly ellenmondásokba keveredik, miket grammatikakészítőnek megbocsátani nem lehet. A D. Gr. törekvése ismeretes előttünk, melylyel a külszenvedő ige eltörlését s a debreczeni provinciálizmus elterjedését czélozta. Hogy szándékának itt-ott tudott híveket szerezni s így nézetének a sikert bár rövid időre is biztosítani, mutatja az 1806-ban megjelent kolozsvári „*Kisded Magyar Grammatika*,“ mely teljesen átvette a D. Gr.-nak az igékről szóló összes tanításait.

A D. Gr. a külszenvedő igéket nem azon az alapon ítéli el, mint tette azt Gyarmathi, tehát nem az idegen eredet miatt, hanem a következő okból: „Az *at, et, tat, tet* nem arra viszik a cselekedetet, a kiben vagy a kire nézve az leszen, hanem arra, a ki által az véghez megyen, már pedig mikor a szenvedő formában szólunk, nem annyira az a célunk, hogy a cselekvő vagy cselekedtető okot vagy személyt jelentsük ki, hanem annak az állapotját, a kiben vagy a kire nézve valamely cselekedet véghez ment.“ Ez tökéletesen igaz, de a D. Gr. készítői arról teljesen megfeledkeztek, hogy kevéssel előbb azt mondták, hogy a szenvedő forma jelentése nem egyéb, mint hogy más cselekszik bennünk, velünk vagy reánk nézve valamit. Ez ismét igaz, csakhogy a külszenvedő alak, pld. *veretik*, kifejezi a szenvedő személynek állapotát is. Nem igaz azonban a közbeeső állítása grammatikánk készítőinek, midőn így írnak: „Szintűgy más valami vagy valaki okozza azt a bennünk

véghezmenni szokott cselekedetet vagy állapotot is, melyet az *ód*, *őd* végezetekkel jelentünk ki, pld. *bajlódom*, *tünődöm*.“ Mint látjuk tehát, a teljesen jogosult passivforma a magyarban: *-ódik*, *-ódik* alakkal bír. Mi volna más, mint a reflexiv ige képzője, melynek a D. Gr. szerint sokkal nagyobb a jogosultsága a szenvedő alak kifejezésére, mint amannak. Érvelését megtoldja még ezzel: „Senki sem tagadhatja, hogy az *ik* a szenvedőforma végezetje, ugy de ez a végzet nem a cselekedtető, hanem az *ódos*, *ődös* igék tulajdon végezetje.“ Mit tartsunk grammatikánk ez állításáról, már kimondottuk véleményünket az *ikes* igék tárgyalásánál. Hogy pedig az *ódik*, *ódik* képzők nem alkalmasak a szenvedés mindkét (külső és belső) árnyalatának kifejezésére, bizonyítja é képzők szerepe, melylyel bírtak s bírnak nyelvünkben ma is. Grammatikánk tehát nem tesz különbséget külső és belső szenvedés közt, azaz a tulajdonképpeni szenvedő és visszaható igék között.

Nem tagadhatjuk, hogy mint a szenvedő, úgy a visszaható igékben is megvan a szenvedés fogalma, de ez a szenvedés az utóbbiaknál egészen más természetű s legkisebb számmal vannak azok a reflexiv igék, melyek olyan jelentésűek, mint a szenvedők. A reflexiv igék különböző jelentéseiről mit sem tud grammatikánk. Ő maga is érezte újításának alaptalanságát s azért az *-at*, *-et* és *-tat*, *-tet* szenvedő igeképzőket teljesen kiküszöbölni nem merte; meghagyta azokat, mivel „róluk lemondani ma már késő, rakva lévén véle könyveink.“ Ajánlja azonban az ő alakjának használatát is, ott, hol értelemzavar fordulna elő, pld. *étetem*, *itatom*. A grammatika maga használja is szélitiben, hosszában az *-ódik*, *-ódik*-féle alakokat.

Újításából más hibák is származtak. Kik az *-ódik*, *ódik*-féle alakokat elfogadták, mint a már említett Kisded Magy. Gram. (Kolozsvár, 1806.), érezték egyúttal, hogy ezekkel a külső erőttől jövő szenvedés megjelölve semmiképen sincs. E hiányt pótolni akarva „ennéi is iszonyúbb tévelygésnek eredtek.“ Felállították u. i. a kausativképzővel alakult reflex-passiv igét: *betétetődik*, *vonatódik*, stb. Jól mondja Révai: „Igy járnak, valakik a nyelvvel nem tanácskoznak annak saját dolgában.“

Barbarics a D. Gr. különös érdeméül említi, hogy a most felhozott „igealakot nem szentesíti, mint tant s nem is ajánlja.“ Igaz, ezt nem teszi grammatikánk s e képzésről egy szóval sem

emlékezik meg. Ha azonban tekintjük a csak Barbaricstól összeszedett alakok számát, azt kell hinnünk, hogy a debreczeni nyelvtanírók — legalább hallgatagon — beleegyeztek az „*egybeszerkesztetődik*“ alak használatába. A neki tulajdonított érdemre tehát nem méltó grammatikánk, sőt gyengeségről vádolható, hogy Gyarmathi káros befolyásának ellenállani itt sem tudott.

Mielőtt a D. Gr.-nak a szenvedő igékről szóló tanításával végeznénk, még egy hibájára teszszük meg megjegyzésünket. Jól tudja azt grammatikánk, hogy a szenvedő ige *-ik*-kel végződik, a ragozásban azonban, ritkán bár, megfelelnek róla. Így jönnek létre az ilyen alakok: *csalódj, csalódjon, zárattasson*. Ismeri ugyan a helyes alakokat is, de az említett formákat szintén elfogadja. (115—116. l.)

Az igékről szóló fejezet utolsó részében a *rendhagyó* igékről beszél grammatikánk. Felsorolja ezek között a *vagyok, leszek, vesz, visz, eszik, iszik*, s a *-szik* végződésű középigéket: *felszik, nyugszik*, stb. Miután ezeknek tárgyalásán átesett, azt a helyes megjegyzést teszi, hogy nem lehet itt bizonyos törvényszerűséget észre venni. Például felhossa a *megyek* igét, melynek gyökerét helyesen ismeri fel a *me* és *men* alakokban (D. Gr. 123. l.) — Gyarmathit a teljességre törekvés itt is túlzásba viszi, a miért jogosan hibáztatja Révai, kinél a *rendhagyó* igék 3 osztályt képeznek: *gy, sz. v. enyészto* igék. Gyarmathi Nyelvmesterének 227. lapján *rendhagyó* és valóban rendes ragozású igéket kever össze lépten-nyomon hibákat ejtve az *ikes* igék 2. személyének alakja ellen.

Azon kijelentéssel, hogy grammatikánk az igék tövének megállapítására nézve irányadóul a ma is érvényben levő nézetet veszi, az igékről szóló fejezetet elhagyjuk, hogy az „*Előlutóljárókról*“ című rész vizsgálatát megkezdhessük.

Mégis nem tartjuk fölöslegesnek a D. Gr. említett helyes eljárásának eredményeit legalább részben bemutatni:

vagyok: *val* (tő),

leszek: *lev* vagy *leg* vagy *le*,

megyek: *men* vagy *me*.

A *v enyészto* töveknél a *v-t* nem tartja szorosán a tőhöz tartozónak, hanem azt mondja róla, hogy csak lappang, mely a parancsolóban előáll.

Látjuk tehát, hogy a helyes a helytelennel együtt jár, de az ígető öntudatos keresését — bár nem minden esetben — a D. Gr.-tól elvitatni nem lehet. A *tő* elnevezést nála nem találjuk meg, *gyökér* vagy *tő* az neki mindegy, mondja Barbarics.

3. Az előlutóljárókról és határozókról. (123—140 l.)

A D. Gr. a 123. laptól a 140-ig az előlutóljárók, a határozók-, az egybefoglalók- és közbevetőkről szól. Ezeket együttvéve „*Toldalék Szóknak*“ nevezi. Az előlutóljárókat és határozókat külön tárgyalja grammatikánk és pedig első sorban az előlutóljárókat. Eljárásának okát is adja, mert „az előlutóljárók segítségével készülnek a határozók.“ (D. Gr. 124. l.) Iseri azonban e beszéd-részek összetartozóságát, mert az „előlutóljárók közül nem egyet a határozók között is szerepeltet.“ A számtalan különbségtétel, melyekkel grammatikánk e rész tárgyalásában él, zavarttá tesz a felfogását s eljárásáról tiszta képet szerezni a kutatónak vajmi nehéz. Annyi azonban világos, hogy viszonyragjainkat előlutóljáróknak nevezi, határozóknak pedig a mai önálló határozókat. Grammatikánk készítőinek eljárása folytán odajutunk, hogy névutóink száma alig átlátható módon felszaporodik.

Vannak eredeti vagy *gyökér*- és *származott* vagy *összetett előlutóljárói* s ismét *tiszta* és *elegyes* előlutóljárók. (D. Gr. 130—131. l.) Elegyes előlutóljáróknak azokat nevezi, melyek határozók gyanánt szerepelnek: *be, benn, el, ki, le, meg, alul, áttal, belől, fenn, fogva, külön, kívül*, stb. — A *tiszta* előlutóljárók közt az eredetiek *egyesülők*, a származottak *nem egyesülők*, azaz, míg azok a nevekhez járulva velök egy szóvá lesznek, ezek külön állnak.

Ily sok megkülönböztetés daczára a határozók tana mégis annyira zavaros, hogy a tanulmányozó jogosan kételkedhetik grammatikánk készítőinek biztossága felől, melylyel a határozófajok elkülönítéséhez fogtak. Ez a bizonytalanság lépten-nyomon üldözi grammatikánk készítőit; így, míg a 135. lap első pontjában az *emberül, ebül* stb. határozók, a második pontban a *télen, nyáron, őszszel, aratáskor*, stb. nem tekintetnek határozóknak, mert „hasonlók azokhoz, melyek más előlutóljáró hozzátoldásával alakultak.“ Fentebb pedig azt mondja, hogy „a származott határozóknak se szeri, se száma, mivel a beszédnek akármely

réséhez bizonyos előlutóljáró toldódván, mindjárt határozó lesz belőle.“

Gyarmathinál a homály nem kisebb; hibája, hogy míg máshol nagyon is bőbeszédű, a határozóknál kevés szóval is beéri.

Egyet a D. Gr. készítőitől megtagadnunk nem lehet, s ez nem más, mint hogy a határozók hármassal térbeli felosztását megteszi: *helyben való létel* vagy *nyugvás*, *helgről való mozdulás* és *helyre való mozdulás*. Ezen kívül még öt megkülönböztetést ismer, melyek a *tekintet*, *idő*, *mód*, *szám* és *mérték* határozásban bírják alapjukat. Ime a határozók nemeinek ma is élő elnevezései. (D. Gr. 129. l.)

Az előlutóljárók jelentéseinek magyarázatánál figyelemre méltó megjegyzései a következők. A *-lag*, *-leg* a szó előtt fokozó (intenzív), a szó után kicsinyítő (diminutív) értékkel bír (legjobb, múltlag); a *meg*, *ki*, *le*, *el* igekötők a cselekvésnek bevégeztségét jelentik (megírom, kibeszélte magát, lefestette); a „*ki*“ néha szenvedést, a „*le*“ meghaladást mutat (kiállotta a száz pálczát, leitta magát.) (D. Gr. 125—134. l.) Ismeri grammatikánk az úgynevezett igekötőknek ama tulajdonságát is, hogy megkettőzve „az igékben *gyakorló* jelentést okoznak: *bebejött*, *kikiment*, stb.“ (u. o.)

Méltánylandó grammatikánknak amaz eljárása is, melylyel a határozók, illetve előlutóljárók etymológiáját keresztülvinni iparkodott. Tévedni — kétségtelen — itt is tévedtek a tudós készítők, mit grammatikai rövidlátóságuk szült. Az első eredeti előlutóljáró: *a*, *e*, mely hol időt, hol helyet határoz: *este*, *haza*. Ha nem elégedtek volna meg grammatikusaink az egyszerű „haza“ vizsgálatával, hanem tovább képezik, bizonyára rájöttek volna, hogy a *haza* szóban lappangó elavult helyhatározó ragnak etymonja hosszú volt: *á*, *é*, mit mutat a tovább képzett: *hazáig*.

A D. Gr. készítőit az etymologizáló kedv vitte arra, hogy az eredeti előlutóljárókban is keressék az eredetet. Náluk a *-ba*, *-be*, és *-ra*, *-re* névragokban a gyökér csak a *b* és *r*. E törekvés az összetételeknél már helyes irányt követ: *-ban* = *b* + *n* vagy *nn* „mit a kimondás tesz jogossá“; *elé* = *el* + *é*, *hozzá* = *hoz* + *vá*, *kivül* = *ki* + *ül*, *mellett* = *mell* + *tt*, *nélkül* = *nál* (nél) + *kivül*; nélkül tehát annyi, mint bírason kívül; *-ról* = *ra* + *ól*, *re* + *öl*; stb. *-gyanánt* = *gyamá* + *nt*; a *-val*, *-vel* a *vagyonok*-ból származott; *-ért* az *ér* igéből, valamint *óta* az *avul*-ból, mit mutat régi alakja:

ólta; *innen* = *itt* + *nen*, *szerint* = *szer* (*ordo*) + *nt*, stb. (D. Gr. 127—129. l.)

A *-vá*, *-vé* ragnak ismeri *-ú*, *-é* alakját is, mely akkor mutatkozik, ha a szó kettős mássalhangzón végződik. Gyarmathi fel fogása hasonló.

Érdekes felemlíteni, hogy az *olybá* alakkal mit tesz grammatikánk. Ne gondoljuk, hogy talán óriási botlást követ el taglalgatásával, nem; éppen helyes gondolkodást tanúsítanak grammatikánk készítői akkor, midőn az *olybá* alakot kétszer hozzák elő s mind a kétszer a *-ba -be* említésénél. Világos tehát, hogy érezték ez alaknak a *-ba* -val való képzését, csak azt nem mondják meg, hogy a *-vá*, *-vé* hatott a ragra s idézte elő megnyúlását, illetve e két rag keveredett össze a *-bá* alakban. (D. Gr. 133—135. l.)

Az *inkább* határozó származásáról különös magyarázata az, hogy „ez a határozó ebből lett: *ik*, mely mindenkor megkülönböztetést jelent; ezt jelenti a közép és felső grádicsban is, mint: *szebbik*, *legrútábbik*; és így ezt a végzetet: *ik*, akár eleibe tegyük valamely mássalérthetőnek, akár végire, egyre megyen ki.“ Állítását azzal okadatulja, hogy a köznép ma is így beszél: *ikkább*. Ez az eredeti alak tehát, csak az egyik *k* változott *n*-re. Mit tartunk e származtatásról, valamint a fennebbiekről, mindenesetre helytelenül ítélne az, ki azokat elvetné. Ha helyesnek, valónak nem is mind, de plausibilisnek a legtöbb elfogadható.

A határozók etymológiájából Gyarmathinál mi sem található.

Grammatikánk 140. és következő lapján a konjunkciók- és interjekciókról szól, mely elnevezéseket egyszerűen magyarra fordítja. E részre nézve — aprólékosságát, mondhatni bántó distingváló törekvését kivéve — semmi megjegyezni valónk nincs.

4. A származtatásról. (142—178. l.)

A szók formálódásának négy módját ismeri grammatikánk; ezek: *származtatás*, *összvetétel*, *más nyelvből való kölcsönzés* és *természeti hang követése*. Mint legfontosabbról, a származtatásról beszél hosszasan, tüzetesen, vissza-visszatérve alaktanának eddig ismertetett több tanításához s azokat részint ismételve megerősíti, vagy új nézetével megsemmisíti. Ismételten beszél a hangzóillesz-

kedésről, a többes számi nominativus képzéséről, a nyugvó és szolgabetűkről. Vannak „közbejáruló betűi“ is.

Grammatikánk 21. regulában mondja el a szószármaztatásról a szükséges tudnivalókat. A 142. lapon határozottan kimondja, hogy a magyar nyelv legrégebb és valóságos gyökérszavai mind egytagúak: *vét, lő, fa, ár*. A D. Gr. e merev tanával egyedül áll; Révai is tanítja a gyökér egytagúságát, de már megszorítva, mert „in lingua nostra radices primae partem maximam monosyllabae sunt.“ (Antiquitates 122. §.) A D. Gr. kortársa, Gyarmathi, Révaival egy nézetet vall: „Az eredeti szók (voces primitivae) mindenkor a legrövidebbek szoktak lenni és igen sokszor csak egyhangúak, p. o. *társ, kéz, ház*; de az eredetiek sem mind egyhangúak, mint némelyek képzelik, mert vannak két, három s talán még négyhangúak is, ámbár ezek nagyon ritkák; p. o. „*homlok, tüdő, gyümölcs, mostoha, tusakodik, gyönyörű* stb.“ (Nyelvmester 307. l.) A három nézet helyesség vagy helytelenség tekintetében nem igen különbözik egyik a másiktól, sőt az, hogy Gyarmathi *voces primitivae*-i között ott találjuk a *tusakodik, gyönyörű, és homlok* szavakat, mutatja, hogy a képzőt nem ismerte föl bennük. Hogy a *homlok* primitív voltát tanítja, ezért nem ítéljük el, hisz nyelvérzékünk ma is így vélekedik s csak az összehasonlító nyelvészet vívmánya, hogy elhomályosult összetétel alakját ismertük föl benne.

A D. Gr.-nak a szóképzésben használt technikus terminusai primitívek. Kettőt használ s ezek: a *gyökér* és *végezet*; amaz a mai alapszó vagy tőszó, ez a képző. Gyökér és tő elnevezések közt nem tesz különbséget grammatikánk, de a végezettől megkülönbözteti a ragot. De vegyük csak jobban szemügyre a dolgot. Grammatikánknak saját szempontjából igaza van, s mi mondtuk rosszul Barbaricscsal, hogy „gyökér vagy tő az neki mindegy.“ Ez nem áll s itt ismét felületesség vitte rá bírálót erre az állításra. Grammatikánk ugyanis *szótövet* nem ismer, csak *szógyökeret*, mit mutat következő taglalása: *tanúság = tan-ú-ság, engesztelhetlenség = en-g-eszt-el-het-ellen-ség*. „Itt (utóbbinál) a gyökér *en*, mint amott *tan*, a többi mind végezet.“ (D. Gr. 142. l.) — Már Gyarmathit helyesen bírálja, itéli el Barbarics, mert a Nyelvmesterben valóban „a *képző* és *rag* korlátai lehullanak, a rag a képzővel egyaránt jelentésmódosító erőre kap, egy azon nevet is kap a képzővel: *végezet*.“ Tökéletesen így találtam. A Nyelvmester

90. és 91. lapjain egy táblázatban képzők és ragok vannak összehordva, mint a „neveknek származtató végezetek.“

„A gyökér egytagúsága iránt való elfogultsága annyira vitte grammatikánkat, hogy a gyökér lehet értelmet-vesztett hang is,“ mondja Barbarics. Itt újból alaptalanságról kell vádolnunk a bírálót, mert, hogy a gyökér értelme-vesztett *hang* lehessen, a D. Gr.-ban nem a 142. lapon, de sehol sem találtuk meg. Barbarics ez állítása túlzás; e nélkül csak annyit mondhatunk, hogy az egytagúság vitte grammatikánkat az elvont gyökök theóriájára, a mi ismét azt okozta, hogy képzőt keresett ott is, a hol nincs, illetve a hol azt ma már nem érezzük. Így pld. *hasúb* (has), *darab* (dara), *búb* (bú), *fal* (fa), *szakál* (szak vagy szaka), *kóró* (kór), *tavas* (tav), *szakács* (szak), *mész* (méh), *szűz* (szív vagy szüv), stb., *csira* (csir), *villa* (vill), *beszéd* (besz), *éh* (e'), *tereh* (ter), *tölgy* (töl), *csalán* (csal). Itt 17 egytagú gyököt számláltunk el, melyekből *-úb*, *-b*, *-l*, *-úl*, *-ó*, *-asz*, *-ács*, *-z*, *-a*, *éd*, *-h*, *-gy*, *-n*, *-ín* képzőkkel alakultak az említett szavak. (D. Gr. 159—171. l.). Ime minő gyököket s minő képzőket hozott létre tudósaink etymologizáló kedve.

Említettük, hogy grammatikánk e részében előbb tárgyalt néhány tanára visszatér, azokat megerősíti vagy elveti — gondolván — hogy jobbat állít helyökbe. Ilyennek hoztuk fel először a hangzóilleszkedést, miről itt nem szólunk, mert a D. Gr.-nak e törvényre vonatkozó tanítását tanulmányunknak a hangtanról szóló részében elmondottuk.

A többes szám képzéséről való nézetét grammatikánk megváltoztatja; míg amott (kásustanában) a többes szám képzőjének a *k*-t tartja, itt már nem *k*, hanem *ak*, *ok*, *ek*, *ök* a képző. E következetlenség — mint helyesen mondja Barbarics — a képzőkről való felfogás eredménye, melyeket magánhangzósaknak mond grammatikánk. Így jönnek létre az ilyen képzések: *fu + ak = fák*, *hordó + ak = hordók*, *idő + ök = idők*, *pintli + ek = pintlik*, stb. (D. Gr. 148. l.) Révai a képzőket szintén magánhangzósaknak tekinti, úgyszintén a D. Gr. kortársai is. Ez okozza, hogy az alapszót, illetve szólóvet a képzőtől biztosan elválasztani nem tudták, a miért is szükségük volt a *közbejáruló*, *nyugvó* és *szolgabetükre* (D. Gr. 149. és 158. l.), Révainak az *euphonikus* hangokra (*congrua vocalis*), melyeknek egész nyelvészkedésében nagy hasznát vette. A D. Gr. nyugvó betűit *habitusoknak* mondja Révai, (h, sz, j, v.)

Versegly a *v-t epenthetica littera*-nak nevezi, Gyarmathi és Beregszászi *nyugovó és szolgabetűkről* beszélnek.

Legtöbb bajt okoztak grammatikusainknak a *v enyészítő* tövek; s ennek a *v*-nek egyszer elveszése, másszor megléte vagy megjelenése az egyes szóalakokban, okozta a D. Gr.-nál e betű szerepének, természetének változó elméletét. Alaktanának 27. lapján a *v*-nek csak a „*könnyebb és díszesebb kimondás*“ szerepét juttatja: *ló-lovak, tó-tavak, hamu-hamvak, fenyő-fenyvek*, stb. „Ezekben — úgymond — a *v* nem gyökérbetű, mert mikor gyökérbetű, sohase hagyódik ki.“ (D. Gr. 27. l.) — Igetanában már felismeri a *leszek* igének *lev* alakjában a tőt, tehát itt a *v*-nek már *gyökérbetű-szerepet* tulajdonít grammatikánk. (D. Gr. 80. l.) — A szóképzésben a tövégi *v-t* illetőleg visszatér a D. Gr. az alaktanban adott magyarázathoz s mint ott nem tekintette a gyökérhez tartozónak, úgy itt is csak *szolgai* szerepet tulajdonít neki, mert: *ló, szí, nő, bú*, stb. szavaknak gyökere tiszta magánhangzón végződik és a *v* csak úgy járul hozzájuk, mint szolgabetű. (D. Gr. 151. l.) — Ugyanitt *nyugovóbetűnek* is nevezi, „mert mihelyt a gyökér nevededik, mindjárt eléáll az addig nyugodott betű.“ S ez a körülmény az ilyen szavak gyökerének helyes megismerésére vezette grammatikánkat: „az efféle gyökereket teljes formájokban így is gondolhatjuk: *lov, szav, tav, töv, növ*, stb.“ (D. Gr. 152. l.)

A képzők és szótövek biztos elválasztása, tehát felismerése nincs meg sem a D. Gr.-ban, sem kortársaiban. Ha mégis összehasonlítjuk a nézeteket, legjobbnak grammatikánk tanítását mondhatjuk, különösen Gyarmathi primitív felfogásával szemben.

A D. Gr.-nak a tövekről és képzőkről szóló tanításában úgyszólván semmi jót nem találtunk. Ne gondoljuk azonban, hogy a grammatika e része mind hibával van telítve. Ellenkezőleg, a 154. laptól kezdve oly invenziókkal találkozunk, melyek elismerésünket — minden túlzás nélkül — megérdemlik.

Az említett lapon első vonta magára figyelmünket grammatikánk ama megjegyzése, hogy a ki a magyar nyelvben új szót akar formálni, annak vigyázni kell az analógiára, a mi „nem a puszta hangok egyenlőségében, hanem a dolgoknak, a szóknak és végezeteknek természetiben és jelentésében legyen fundálva.“ A D. Gr. e figyelmeztetése a nyelvújítóknak szól, kiknek nem egy alkotását, mint hibásakat, elítéli, nem azért, mert talán az ortho-

lógia híve volt, hanem mert hibás képzésüket felismerte. Hogy nem volt ellensége a nyelvújításnak, mutatják a 158. lap eme szavai: „Új szókat — az egyformaság (analógia) szerint — készíteni szükséges, de a ki erre adja magát, szükség: hogy jól ki-tanulja mind azt, hogy a végzetek értelme közt mi a különbség, mind azt, hogy mindenik közülök micsoda tulajdonságú és jelentésű szókhöz járul.“ A származtatásban talált s a nyelvújítóknak szóló harmadik, nem kevésbé jelentős észrevétele grammatikánknak, hogy meglevő gyökérből s meglevő képzővel alkothatunk új szavakat. (D. Gr. 156. l.) Helytelenek: *mondolat, felület, részelmény*, stb.

Fölösleges itt megjegyeznünk, hogy a nyelvújítás kérdésében elfoglalt álláspont grammatikánk készítőinek kiváló érdeme s mint majd tanulmányunk második részében, mely a „Toldalékok“-kal foglalkozik, látni fogjuk, a nyelvújítás számtalan hibás alkotásáról az említett helyes felfogásból kiindulva kárhoztató ítélete teljesen jogosult. Megtörténik azonban, hogy itt közölt helyes nézetői daczára a nyelvújításnak nem egy hibás alkotását szentesíti. Így a *-nok, -nök* idegen képzővel alkotott szavakat: *pohár-nok, baj-nok*. Ez a *-nok* grammatikánk szerint nem egyéb, mint a *-nak, -nek* mellékalakja. Hasonló magatartást tanúsít ezekkel szemben: *buvár, fűzér, kufár, mércze, targoncza*, stb. (D. Gr. 159—170. l.)

A szóképzés elméletében nemcsak kortársait múlta felül, hanem a mai színvonalra emelkedett a D. Gr. ezen elvével: „Tudnunk kell, hogy nem minden szóhoz illik minden végezet.“ (D. Gr. 154. l.) Először tehát az alapszó jó tekintetbe, ennek alakja és jelentése; ez határozza meg, hogy minő képző járulhat hozzá. Nem kevésbé fontos ismernünk a képző funkció-körét. E tekintetben a D. Gr. meglehetősen tökéletességre jutott, míg kortársai — Gyarmathi és Beregszászi — tőle messze elmaradtak. Maga grammatikánk sem mindenütt biztos a képző funkciójának megállapításában, itt, ott kezdetleges módon jár el, de sok helyütt biztosan halad. De még mielőtt ennek a megmutatásához fognánk, meg kell emlékeznünk a D. Gr. ama helyes eljárásáról, hogy képzőit az alapszó szerint osztja fel. „Van olyan (képző), a mely csak nevekhez, van olyan, a mely csak igékhez illik.“ (D. Gr. 154. l.) De beszéljen maga a grammatika.

A *-ded* kicsinyítő képzőről azt tanítja, hogy hasonlítást jelent: *kerekded, kisded*. A denom. *-i* képző valamitől való származást,

vagy valamihez való tartozást jelent. (D. Gr. 160. l.). Szerepére nézve rokon az *-é* képzővel: *királyi-királyé, emberi-emberé; égi, vízi, budai,* stb. Jellemző, hogy e hasonlóságra a latin nyelv vizsgálatából következett, hol a genitivus „végzete *é* (az) vagy *i*: *mensae, domini*. A *-nyi* nomen quantitatis képzője grammatikánkban valamivel való összemérsékeltetést jelent: *parányi, arasznyi,* stb.

Az *-ók, -ök,* mely grammatikánkban külön képzőként szerepel s nem mint az *-ú, -ü*-nek bővített alakja, szintén származást vagy valamihez való tartozást jelent: *szájjók, szemök.* Az *-ik*-nek kiemelő, meghatározó szerepe van: *szebbik, századik,* stb. Az *-ár* jelent valamivel bánót, p. o. *kád-kádár, kulcs-kulcsár, csap-lár,* stb. A nom. abstractum képzője bővülködést vagy minémüséget jelent: *emberség, gazság,* stb. Nomen possessoris-képző az *-s* (as, es, is, os, ős, us, üs): *fogas, nyelves,* mint nom. loci-képzőt nem ismeri. Ilyen szereppel a *-só, -ső* bir: *alsó, középső.* Az *-ász, -ész* valamivel bánót jelent: *lovász, kanász, juhász.* (D. Gr. 160—164. l.)

Denominalis képzői közt szerepel a *-tyú, -tyü* is. Hogy a *keztyüben* képzőt keres, azon ne csodálkozzunk, hisz ma sem tudjuk voltaképen minek tartjuk a szó második felét. Úgyszintén nem ítéltető el grammatikánk azon állítása, hogy a *-tlan, -tlen* fosztó képzőben a *-lan, -len* a képzőrész, a *t* csak közbejáruló betű. Tudjuk, hogy majdnem félszázaddal később sem volt még előbbre nyelvtudományunk e képzőt illetőleg s csak a rokon nyelvek bővebb ismerete szülte mai helyes felfogásunkat, mely szerint a fosztó szerepet, tehát a képzőben a legfontosabbat, a *t* viseli.

Jellemzi grammatikánk készítőinek finom megfigyelését, hogy elválasztják egymástól a nom. actionis és nom. acti képzőit; amannak képzői az: *-ás, -és,* emennek: *-al, -el, -ály, -ély, -ék, -lom, -len, -mány, -mény, -ság, -ség.* P. o. *adás-adomány, osztás-osztály, engedés-engedelem, sírás-síralom, verés-vereség,* stb. (D. Gr. 157. l.)

Ennyit névképzőiről. Igeképzőinél hasonló eljárást tapasztalunk; azonkívül, hogy igeképzőink gazdagságát ismeri, a jelentések meghatározására is törekszik, mint amott. Ebbeli törekvése itt inkább mondható sikeresnek, mint a névképzőknél.

Igeképzői: *elkezdést* (inchoativ), *gyakorlást* (frequentativ), *folytásban való cselekvést* (continuativ), *cselekedtetést* (causativ), *tehetést* (potentialia), *szenvedest* (passiv), *óhajtást* (desiderativ), *kicsinyítést* (diminutiv) jelentő igéket alkotnak. (D. Gr. 166—167. l.)

Ezek közül helytelenül nevezte az *-ént*, *-int* mozzanatos ige-képzőket *diminutíváknak*: *rázint*, *tapint*, *lépént*, stb. Ilyen jelentésük nincsen. Az *-an*, *-en* képzőkben helyesen ismeri fel a hirtelen való cselekvés jelentését.

A frequetativ ige-képzők számos alakját a legnagyobb szorgalommal állította egybe. (D. Gr. 166. l.)

A szóalkotás másik módja az „összvetél.” Az összetétel definícióját a szóalkotás e módjának okából szerkeszti meg grammatikánk. Ilyen okot kettőt ismer; egyik, hogy rövidebben, másik, hogy világosabban, hathatósabban és nagyobb meghatározással szólhassunk és ezek szerint „az összvetél vagy némely toldalék-szóknak és betűknek elhagyása vagy a szók megszorítása.” (D. Gr. 175. l.) E definíció primitív, de jó, mert igaz; ugyanis kétségtelen, hogy összetételt egyrészt a viszonyt kifejező exponensek elhagyásával alkotunk, másrészt rokonértelmű vagy ellenkező jelentésű szavakat teszünk egybe; amaz a D. Gr.-ban az *ellypsis*, emez a *pleonasmus*.

Hogy grammatikánknak az összetételről helyes felfogása van, mutatják szavai: „Mikor nyelvünkben két név tevődik össze, áll az összeveigazítva (in statu regiminis).” Tehát a mondattani szerkesztést tanítja, mit Simonyi definíciójának második részében tagad. (Nyr. IV. k. 103.)

Hasonlóan helyes nézetet vall grammatikánk akkor, midőn azt állítja, hogy „a mely szerkesztésben világosan kitevődik az ejtés jegye, ott szorosán szólván nincs összvetél: *nagyra látó*, *ágról szakadt*, stb.” (D. Gr. 176. l.) Valóban összetételt csak akkor alkothatunk, ha a viszonyt kifejező exponenst el lehet hagyni. Ebből az alapból kiindulva *birtokos*, *tárgyas* és *határozós összetételeket* különböztet meg grammatikánk. A *jelzős* összetételeket nem tekinti valódiaknak. Az *alanyos* összetételekről nem szól s ez az egy az, mit az összetételről szóló tanításában hibáztatnunk kell, miután többi nézetei mai színvonalon állanak.

A *szószaporítás*, az összetétel másik faja, arra való, hogy „világosabban, hathatósabban és inkább meghatározva beszéljünk.” Itt sorolja el grammatikánk az *íkorszavaknak* négy osztályát, mely osztályozásnak alapja a hangzás és értelem. (D. Gr. 178. l.) E helyen az összetétel külön fajaként említi a magyar szónak idegennel való kapcsolatát: *úrbozfa* (arbor + fa), *fogolymadár*

(Vogel + madár), *kutyapeczér* (kutya + pes), *mesterember* (Meister + ember), stb.

Barbarics a D. Gr.-nak a szóösszetételről szóló tanában semmi figyelemre méltót nem talál. Hogy e méltatlan bánásmód igaztalan, mutatják a fentebbiek.

Ezzel grammatikánk alaktanával végeztünk.

IV.

A „Debreczeni Grammatika“ mondattana. (179—224. l.)

Többször említettük, hogy nyelvtanirodalmunk fejlődésének legnagyobb gátolója az idegen, különösen a latin grammatika hatása volt. Láttuk, hogy grammatikánk s kortársai, különösen Gyarmathi, kimondták, hogy a magyar nyelvtant nem szabad a deák s más nyelvek grammatikájának kaptájára húzni s e törekvéseket a nyelv alaktanának megírásában többé-kevésbé sikerrel érvényesítették. Hogy e dicséretes igyekezet a nyelvtan említett részére nézve önállóságra vezetett, azt grammatikáink száma, tehát nyelvtaníróink buzgósága szülte. A nyelvtannak azonban az alaktanon kívül (a hangtant nem is említve) nem kevésbé fontos része a mondattan. Ilyet pedig a D. Gr. előtt nagyon keveset írtak; egy azok közül, mint tudjuk, el is veszett. Ez Erdősi mondattana volt. Nyelvtaníróink tehát nem használhatták föl ezen első derék grammatikusunk észrevételeit s így a következőnél haladásról nem, csak kezdeményezésről szólhatunk. Értem alatta Molnár mondattanát, mely teljesen a latin syntaxis elvei szerint készült. Írójára, mint Jancsó Benedek mondja, leginkább az hatott, hogy „legtöbb közös vonást a nyelvek syntaxisában találunk, mert a syntaxis főbb elvei igen sok tekintetben összevágznak a logika mindenkire nézve általános érvényű elveivel.“ (Magy. Nyelvtud.-Tört. tanulmányok a XVI. s XVII. századokból 85. l.) Így történt, hogy Molnár a latin grammatikát követve, felállítja a magyar nyelvben is a *concordantia* és *rectio*, azaz a *szóegyeztetés* és *szóvonzat* tanát.

A második mondattan, mely Pereszlényi nevéhez fűződik,

már magasabb színvonalra emelkedik az által, hogy nem követi a szokásos szóegyezés és szóvonzat tanára való felosztást, de egyéb tekintetben elődjétől nem haladt többre.

Pereszlényitől kezdve a D. Gr. koráig több nyelvtan, illetve mondattan nem jelent meg, így tehát a nyelvtan idevágó kérdéseinek tisztázása a XVIII., illetőleg a XIX. század grammatikusainak lett fenntartva. Mit tettek a D. Gr. és kortársai e tekintetben, nem mondunk igazságtalan ítéletet akkor, midőn azt állítjuk, hogy nagyrészt megmaradtak a régi alapon; sőt Pereszlényi felfogásával szemben a debreczeni pályázóknál határozottan visszaesést kell konstatálnunk. Az összehasonlító nyelvtudomány nagy mestere, Révai, mondattantát bizonyára helyes alapokon építette volna fel, ha nem is teljesen, de a régi felfogással szakítva valószínű, hogy jobb útra tért volna, de nagy kárára nyelvtudományunknak grammatikájának mondattani részét nem készíthette el. Ha az utána következő grammatikusok felhasználhatták volna, bátran állíthatjuk, hogy jótékony hatása e téren is megtermette volna gyümölcseit. Így azonban méltán mondotta el Jancsó Benedek, hogy „a magyar syntaxis létrejövetelét sok belső okon kívül még külső véletlen okok is gátolják.“ (Magy. Nyelvtud.-Tört. tanulmányok a XVI. s XVII. századokból. 84. l.)

De térjünk vissza grammatikánkhoz. Láttuk, hogy a pályamunkák közt a D. Gr.-ra nem egy helyütt befolyást gyakorolt a mellőzött Gyarmathi Sámuelé. E befolyásokat — melyek jók és rosszak — az illető helyeken megjeleltük, sehol azonban oly állandónak nem találtuk, mint a mondattanban s túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a D. Gr. mondattana a Gyarmathi művéből készült kompendium: elveiben megegyezik vele, még a tárgyalás sorrendje is ugyanaz; egyben azonban eltér grammatikánk Gyarmathiétól, s ez dicséretére válik: a D. Gr. ugyanis nem latinul, hanem magyarul szerkeszti szabályait. Meg nem foghatom, miért teszi ezt Gyarmathi, ki a magyarosítás elvét mesterszavaiban oly bátorsággal, bár nem mindig sikerrel vitte keresztül.

Grammatikánk tehát követi Gyarmathit, a ki, bár tudja, hogy nyelvünknek más nyelvekétől mennyire különböző sajátosságai vannak, mégis az idegen, nevezetesen a latin syntaxisban megállapított rendszert követi, azon az alapon, hogy „az össze-
rakásnak fő törvényei minden nyelvekben béillenek.“ (Nyelvmester

III. r. g. l.) Syntaxisa két részből áll: *syntaxis convenientiae* és *syntaxis regiminis*. Ott van tehát, a hol Molnár. Grammatikánk átveszi e felosztást, s mint amaz nem beszél a mondatról, annak fajairól, a mondatrészekről, úgy grammatikánk sem vállalkozik többre. A ki Barbarics értekezését ismeri, azt gondolhatná, hogy ezeket csak „utána mondtuk.“ Nem. És Kunoss Ignác igaztalanul róttá meg Barbaricsot, mert szerinte a D. Gr. „ismeri a mondatrészeket, csak hogy másképpen.“ Kiváló figyelemmel olvastam a grammatika említett részét, annyival is inkább nehogy Barbaricsal hasonló hibába essem, de kutatásom eredménye csak az, mit ő mondott, mert nem hogy „másképpen,“ de sehogysem ismeri. Annyi világos, hogy a mondatról tesz említést: „Beszédünk *mondásokból* (propositio) áll.“ (D. Gr. 20. l.) De ebben a mondásban grammatikánk szerint csak kettő szerepel: *neveződött* és *mondódott*, amaz az *alany*, emez az *állítmány*. Ennyit tanítani a mondatrészekről, feljogosít bennünket arra az ítéletre, hogy a D. Gr. nem ismeri a mondatrészeket. Vagy hát ismeri-e az a mondat különböző részeit, ki a határozót, tárgyat mondódottnak, praedicatumnak nevezi? — Nem akarjuk ezzel a D. Gr. készítőit tudatlanságról vádolni; ellenkezőleg, hisz sokkal később Verseghy sem tudott többet a mondat részeit illetőleg. Ítéletünk tehát csak tárgyilagosa és nem igazságtalan. Az, hogy Gyarmathi utánzójának neveztük grammatikánkat, mégis nem minden tekintetben jogosult, mert rendszerében nem oly primitív módon jár el s a birtokviszony illetve birtokszó iránt nem oly elfogult, mint amaz. Sőt kiváló figyelemről tesz tanúságot a D. Gr. akkor, midőn a magyar nyelv különös tulajdonságainak tárgyalására fekteti a fősúlyt. (D. Gr. 175. l.) S ez az elve vezette arra a helyes útra, hogy a magyar nyelvnek más nyelvekétől különböző törvényeit észrevette. Tévedésektől természetesen itt sem ment. Így a birtokviszony magyarázatában azt mondja: „a bíró név az első vagy második ejtésben vagon,“ (D. Gr. 181. l.) s ismét alább: „a bírást a magyar nyelvben is a második ejtéssel szoktuk jelenteni. A gen. -é jegye általszökik a másikba és annak ragasztékos ereje helyre állván a húzását elveszti: *emberé élet* helyett *ember élete*.“ Bár előbb különös érdekéért említettük grammatikánk ama felfogását, hogy a gen. -é-jében képzőt lát, itt már arról mint ragasztékról beszél. Nem az -é képzős vagy ragos volta, hanem a birtokos szó második

ejtése a fő dolog — s ezzel tagadja grammatikánk, hogy a birtokoszó dativusban áll. Negyedik pontjában olyféle megkülönböztetésre építi e véleményét, minőt Füredi vett föl Joannovics ellen írt cikkében (Nyelvőr. XIII. füz. 3. 1884); míg t. i. Joannovics azt állította, hogy a *-nek* ragos szónak nincs birtoka, addig Füredi szerint a közvetett és közvetlen vagy egyenes birtokviszony felállítása által a tulajdonítóragos szónak is van sajátja. Joannovics kimutatta Füredi állításának helytelenségét, mert „két szó közt közvetelt birtokviszonyról szó sem lehet,“ míg tágabb, távolabbi, közvetett vagy nem egyenes birtokviszony lehet egyáltalában minden nem birtokos és birtokszó közt: *Pálnak nagyon tetszik a rendjele.* (Nyelvőr. XIII. 10. füz.)

A D. Gr. úgy tesz, mint Füredi; a *-nak*, *-nek* segítségével olyast szoktunk valakinek tulajdonítani, a mivel még az nem bír és bírást csak úgy jelent, ha ragasztékos név tevődik mellé: *Péternek könyvet adtak* (azzal még nem birt); a bírást így jelentjük: a *Péternek könyvét* adták nékem. S miután *-nek* nélkül világosabban mondhatjuk, eltörli grammatikánk a birtokos dativusi voltát. E merevséggel elvágta a kérdést a D. Gr., azzal azonban, hogy gondolkodott róla s pedig meglehetősen kritikával, figyelmünket ma is megérdemli, midőn végre eljutottunk addig, hogy „sok esetben látszólag a dativusnak is van birtoka.“

A mássalérthetőkre (melléznevek) vonatkozólag mondattanában figyelemre méltó megjegyzései a következők. Melléknévi természettel birnak: a számnevek, névmások, részesülők; mint melléknévvel élünk olykor a főnévvel, igével, határozóval és közbevetővel is: *faember*, *türömfű*, *messzeföld.* (D. Gr. 191., 101., 182. l.)

Előző grammatikusainkkal szemben észreveszi a nyelvtörvényt és azt mondja, hogy „igazság szerint így kell szólunk: *tíz ökröt* hajtott a vásárra, és nem így: *tíz ökröket* stb.“ (D. Gr. 187. l.) Tehát a tőszámnevek mellett egyesbe kell tenni a főnevet. Ugyanez áll a határozatlan számnevekről is: *sok ügyüt*, és nem: *ügyüket.* (D. Gr. 188. l.) — Bár elterjedt szokás volt úgy középkori irodalmunkban, mint a D. Gr. korában a többes szám illetén használata, sőt bár grammatikánk maga is használja, mégis bátran kimondja, hogy ennek daczára „nem szűnik meg hiba lenni.“ (u. o.)

Mondattanának további tárgyalásában a névmásokkal foglalkozik grammatikánk, s itt a mutató névmásról szóló tanítása

hat lapon keresztül folyik. Az alaktan bevezető részében foglalkoztunk grammatikánknak a mutató névmásra vonatkozó felfogásával. Ott azt mondtuk, hogy névelőt nem ismer a D. Gr. Ezen ítéletünkhöz most is ragaszkodunk, de szükségét érezzük ama hozzáadásnak, hogy névelőt ugyan nem ismer grammatikánk, de a mutató névmásnak ilyen szerepéről tesz említést, csupán más névvel nevezi meg. „Mikor ez a névmás: *a*, *az*, valamely névnek eleibe tevődik, akkor azzal nem *kimutatás*, hanem *megkülönböztetés* végett élünk.“ (D. Gr. 191. l.) Ime, a mutató névmásnak névelői használata, csak nevet cserél, nem névelő, hanem „*megkülönböztető*.“

Az említett hat lapon beszél a megkülönböztetőnek kitételéről és elhagyásáról s e tekintetben épp oly szigorúan jelöli meg az eseteket, mint akár legújabb grammatikáink. Hogy mennyire fontos a mutató névmás ilyen használatának ismerete, azt is tudja a D. Gr.; a név a szerint lesz megkülönböztetett és megnemkülönböztetett állapotú, a mint előtte a megkülönböztető megjelenik vagy elmarad; de határozottá válik a név akkor is, ha az tulajdonnév vagy pedig ha birtokos személyrag járul hozzá: e szerint a határozott állapotú névhez az igének ragasztékos és csonka, ellenkező esetben pedig segítékes formája járul. (D. Gr. 199. l.) Az alaktanban elkövetett hibája itt is érvényre jut, mert az egyesben határozott tárgyhoz egyformán illik a segítékes vagy csonka forma: *szeretsz* vagy *viszel* engem. A többes számban nem lévén csonka forma, a ragasztékos helyes használatnak örvend.

Világosan felismerjük e bár homályos regulákban az alanyi és tárgyias igeragozás szabályait.

A beszéd részeinek elhelyezése a mondatban, tehát a *szórend*, mindenkor a beszélő főbb céljától függ, mely vagy a névben, vagy az igében vagyon befoglalva. (D. Gr. 198. l.) Ismeri grammatikánk a szórend ilyen vagy amolyan voltának értelemváltoztató erejét s ezért az összetett igék elrendelésében újból figyelmeztet, hogy „vigyázzunk, vajjon a mondás (mondat) melyik szavában vagyon a főbb célunk, vagy melyiket akarjuk inkább megértetni, mert mindenkor azt a szót kell legelől tenni.“ (D. Gr. 213. l.)

Az ú. n. igekötőnek az igétől való elválása beáll, ha az összetett igével valamit kérünk és a kérdésben vagy kérdő névmás vagy pedig időt, helyet, mennyiséget jelentő határozó áll; nem

válik el, ha indulattal szólunk: *megállj*. A tiltást és tagadást jelentő szócskák is megszakgatják az összetett igét. Ide tartozik az „egygyüvéfoglalók” közül az *is, sem, se*. (D. Gr. 223. l.) Figyelmeztet arra az árnyalatra is, midőn ellentétet akarunk kifejezni, ilyenkor az igekötő együtt marad igéjével: *ne kimenj, hanem bejőj*. (D. Gr. 214. l.)

Az igemódok használatára következő korrekt szabályaival tanít: „Ha a dolog, a melyről szólunk, jelenvaló vagy bizonyos, vagy pedig arról állatásképpen szólunk, akkor az igét nem a foglalo, hanem a jelentő módba kell tennünk: *tudom, hogy tanult ember vagy*, nem pedig: *légy*.” „Ellenben mikor a dolog, a melyről szólunk, bizonytalan vagy jövendő és még függőben levő; vagy pedig akár parancsolást, akár kérést foglal magában, akkor a foglaló móddal élünk: *ha elmennék is, ne haragudj*, stb.” (D. Gr. 228. l.)

Rámutat grammatikánk azon esetekre is, melyekben a jelentő mód helyett foglaló módot szoktunk használni: „alázatosságunk és tartózkodásunk kijelentésére, vagy pedig más nyelvek óhajását, kívánságot és akaratot jelentő igéi helyett.” (D. Gr. 202. l.)

A kötőszók között a *sem* és *se* szócskákról helyesen jegyzi meg grammatikánk, hogy magukban véve tagadást nem jelentenek, miért is mindenkor *nem* kívántatik melléjük.

Hiányos volna a D. Gr. mondatánáról nyújtott e képünk, ha az itt közölt helyes észrevételeken kívül arról a nagy hibájáról nem emlékeznénk meg, melylyel a latin grammatika rabszolgájává szegődött. Nem más ez, mint a *syntaxis regiminis* elvének fellállításából folyó ama tanítás, hogy vannak genitivust, dativust, accusativust, stb., illetve második, harmadik, stb. ejtést vonzó mássalérthetőink, igéink. A határozók, illetve a nevek határozós ejtési is ily vonzatnak eredményei, azaz az előlutóljárók kívánják a neveknek ezen vagy azon ejtését. Grammatikánk e hibás tanítását föltétlenül el kell ítélnünk s vele együtt kortársaiét is, melyek hozzá hasonlóak, mondhatni vele egyek.

Némi tekintetben azonban enyhül e szigorúság, ha a 70-es években megjelent Ihász-féle grammatikát vele egybe hasonlítjuk. Tökéletesen illik reá a bírálat, mely bár több tekintetben üdvözi a nyelvtanírót haladásaért, mégis „szóvonzat”-áról így ír: „Ha a latin grammatikában el vannak sorolva a genitivust, dativust,

stb. vonzó igék és nevek, ennek van értelme és szükséges is; de hogy a magyar gyermeknek miért kelljen azt tanulni, hogy mily szavak vonzzák a *ből* meg a *núl* ragos neveket, ennek okát nem tudom kitalálni.“ (Nyelvőr. V. 4. füz. 187. l.) A bírálónak tökéletesen igaza van, ha meggondoljuk azonban, hogy a D. Gr. nem csupán magyaroknak, hanem idegenek számára is készült, akkor feltehetjük, hogy grammatikánk készítői előtt a helyesség elvén kívül sokszor éppen ennek rovására előtérbe léphetett a könnyebben való megtanulhatás elvének kérdése is.

Magának a D. Gr.-nak bírálata ezzel véget ér. Hátra van még, hogy annak következő érdekes és több tekintetben becses „Toldalék“-aival foglalkozzam.

V.

A „Debreczeni Grammatika“ Toldalék-ai.

A debreczeni tudósok nem elégedtek meg a magyar nyelv grammatikájának összeállításával, magához a grammatikához mintegy kiegészítésül még hat „Toldalék“-ot szerkesztettek. E toldalékok tárgya etymologia, szóhasonlítás s bemutatása azoknak a szavaknak, melyek a „magyar nyelv regulái ellen,“ tehát hibásan készülve kerültek ki az újítók kezei közül.

Az első Toldalék-kal tudósaink etymologizáló kedvüknek hoztak áldozatot; tették pedig ezt kevesebb tudományos készült-séggel s annál több, mondhatni szertelen szorgalommal s naivitással. Az etymont keresve igen sokszor a naiv nyelvészkedés terére jutottak, a mi korukban, nyelvtudományunk fejlődése kezdetén általános szokássá fajult. Az etymologia oly része a nyelvtudománynak, melyen nagyon könnyű az eltévelyedés különösen azokra nézve, kik arra kellő tudományos készült-ség híjjával adják magukat. Érezték ezt a D. Gr. készítői is, mit következő szavaik bizonyítanak: „Hogy ebben (t. i. az etymológiával foglalkozó Toldalék-ban) fordulnak elő bizonytalanságok is: ezt a tanult Olvasók nem fogják tudálni. Így van ez más Nyelvekben is.“ Nemesak bizonytalanságok, hanem képtelenségekkel is találkozunk grammatikusaink etymológiájában, mindazonáltal nem lehet merev

szigorúsággal ítélnünk róluk különösen, ha meggondoljuk, hogy mennyi kívánni valót hagy fenn etymologia tekintetében a fél-századdal később készült magyar szótár is.

A következőkben a debreczeni nyelvtankészítők etymologizáló törekvéséből eredő hibák megmutatására vállalkozunk.

Tudósaink hibás etymologizáló törekvése az itt említett első Toldalék megkezdése előtt is érvényesült már. Az alaktan 159—171. lapjain ugyanis oly gyökökkel és képzőkkel találkozunk, melyeket ilyenekül csak azok mondhattak, kik a *tölgy*, *méz*, *él*, *fal*, *hasáb*, stb. szavakban képzőt találtak. Joggal kérdezhetjük grammatikánk készítőitől, vajjon mit tartottak gyöknek, vagy szerintök gyökérszónak? A mód, melylyel a fentemlített s amott egyenkint felsorolt szavakat tárgyalják, bizonyítja, hogy képzőt kerestek ott, hol nincsen. Eljárásukkal az ú. n. elvont gyökök oly számát teremtették meg, hogy azt ha nem is teljesen, de nagyobbrészt el kell vetnünk.

A talaj, melyen tudósaink gyökszótárukat megalkották, a következőkből teljesen megismerhető.

Az *ak* „régí gyökérszó“ származékai (akad, akadály, akgat, akaszt) közt ott szerepel az *akar* ige is, mert „a ki valamit akar, az akart dologban mintegy megakad, ahhoz ragad.“

A következő gyökérszó *al* vagy a hangzó meghúzódásával *ál*. Minden nehézség nélkül azonosítják grammatikusaink a két alakot s származékaikban tekintet nélkül sorolnak fel olyan szavakat, melyek észszerűleg ide nem tartozhatnak, milyenek az: *alku*, *alkalom*, *állapot*, *áldoz* s mit előbb kellett volna említenünk az *álnok*. Utóbbinál grammatikánk szerint csak *-ok* a képző, az *n* közbejáruló betű. A *nok* idegen eredetű képzőt — azt hihetné valaki — hogy nem fogadja el grammatikánk. De csalódik, ki így ítél, ha ugyanis tovább olvas, mintegy eljárása helyeslése gyanánt odaiktatva találja a *bajnok*, *pohárnok*, *udvarnok* szokat, szorgalmasan elkülönítve a gyökszót az ú. n. képzőtől. Czuczorék szótára grammatikánknál is nagyobb bollást követ el, midőn az *álnok* második szótagjában ragot lát. (I. k. 282. l.) Azt mondja, hogy a *nok* *rag* ezen egyetlen szóban alkot melléknevet. Az *alak* úgy készült az *al*-ből, mint *kítak* a *kít*-ből vagy *salak* a *sal*-ből. Az *áldoz* származását az *áll*-ből magyarázza meg olyképpen, hogy abból

áll-at képződött, melyből *állatoz* vagy *áldoz* azaz: tractat animal, sislit hostiam.

Hogy *ár*-ral kezdődő több szónkat egy gyökérből származtat-hassa, az *ár* kétféle jelentésére van szüksége s felvett származé-kaiban mindkettő egyformán alapul szolgálhat. Egyszer mint eszköz szerepel s ilyenkor önálló gyökérszó, majd mint elavult gyököt veszi fel, mely „megvan ezekben: *árvíz*, *vízárja*, stb.“ E kétféle jelentés vagyis inkább az utóbbi felvétele után származtatja grammatikánk az *ár* elavult gyöktől: *árad*, *árnyék*, *árt*, *ártány*, *áru*, *ár* stb. szavainkat. Az *árnyék* *ék* képzővel alakult s az *ny* közbejáruló betű segítségével „mivel ez: *árad*, *oritur et propa-gatur a corpore.*“ Az *ártán* vagy *ártány* (nemes) nevét igazolja az, „hogy ártalmas állat.“

A *bú* elavult gyököt találja meg grammatikánk nemcsak a *búvik*, *buvár*, *bukik*, *bujt*, *bujdoklik* szókban, hanem tőle származnak a *búb*, *búcsu*, *burok*, *búza*, *buzog*, *buzogány* szavak is. Grammati-kusaink szerint u. i. a *bú* elavult gyök egyformán jelent elrejtést (occultatio) s ennek ellenkezőjét a rejték helyből való kimozdulást (motio de loco, abitus). A *búb* *b* képzővel származott a *bú*-ból s a *búza*, *buzogány*, *buzog*, *buzdít* gyöke szintén a *bú*, melyből *z* gyakorló (frequentativ) képzővel alakult *búz* képezi azoknak mint-egy alapszavát.

Az *em* elavult gyököt, azonosítván az *em* zsidószóval, mely *anyát* jelent, megtalálja az *emelget* (elevat), *emleget* (recordatur) és *ember* szavakban. „Ember az, aki az eme (emlé) által, vagy az eméből él, tápláltatik.“

Az *erköles*, *ereklje*, *erszény*, *erdő* szintén egy gyökből szár-maztak s ez a gyök: *er*, mely azonos az *ér*. (vena vagy pertin-gere) gyökérszóval. Mindkettőnek jelentése terjedés bizonyos határ-tól bizonyos határig.“ A jelentés e keresése azonban mi nehézséget sem okoz grammatikusainknak, hogy onnan származtassák az *erköles*, *erszény* szókat, mely utóbbi, „hol elterjed, vagy megeresz-tetik, hol pedig összeszorúl, vagy szorítódik.“

A *fa* gyökszó származékai: *fakad*, *fal*, *farag*, *fagygyú*, *fűzik*, *faj*. Utóbbi így keletkezett: *fai* (arboreus) s ebből *faj*. A *fal*, valamint a *falu*, úgy keletkeztek a *fa*-ból, mint *fonal*, a *fon-*, *kötél* a *köt*-ből. A *fal* származását a *fa* gyökérszóból könnyű meg-érteni, mert „eleink nem kövekből rakták a falat.“ Midőn tehát

helyesen választják el a fonal- és kötél-ben a képzőt a gyöktől, elvárhattuk volna, hogy a fal szóban ilyet ne keressenek.

A *fene, fenék, fény, fenyeget, fenyő* szintén egy gyökből eredtek. Minthogy ezeknek gyöke: *fen*, a *fe* (super) gyökérből származik, meg van a lehetőség, hogy a *fen* alakra vihetők vissza, a mi „annyit tesz: *acuit*, ez vagy amaz dolognak pedig a felső része szokott fenődni.“ Hasonlólag a *fe* elavult gyökérszó szolgált alapul a következő képzéseknek: *fed*, *fe-ed*, hol az *ed* azonos az *éled*-ben található inchoativ igeképzővel; a *fed*-ből alakult a *fegyver* = *fedver*, a mi *fed* is, *vér* is. Ide tartoznak még a: *felleg*, *feled*, *felel*, *fered*, *föveny*, *fél* (dimidium), *felez*, *fejsze*, *fésű*, stb. Igazságtalanok volnánk, ha a *fésű* helyes értelmezését nem tudnók be érdemül tudósainknak, midőn abban a *-só*, *-ső* melléknév-képzőt felismerték.

A *gyalog*, *gyalu*, *gyár* szintén közös elvont gyökből származnak a *járkál*, *járás*, *járom*, *járvány* szavakkal. A közösség kitüntetésére más megjegyezni valót nem tart szükségesnek grammatikusaink gyökimádása, mint azt, hogy a „*j* és *gy* sokszor összezavaródnak és . . . feltserélődnek.“ Az itt említett szavak közös gyöke: *jár-gyár*, *jar-gyar*. A hangzó hosszúságán majd rövidségén nem akadva föl a *gyár* magyarázata a következő: „jártatni valamin valamely eszközt és azon jártatás által azt hol megtisztítani, hol elkészíteni“ annyit tesz mint: *gyártani*.

A *hal* (piscis) szó különböző oknál fogva szerepel sok oly szónak gyökere gyanánt, melyeket grammatikusaink tudósokhoz illő komolysággal hoznak fel és magyaráznak. A „magyarok u. i. sok szót vettek az őket körülvevő állatoktól és azok tulajdonságaitól: *légy-legyeskedik*, *kutya-kutyázkodik*, *tehén-tehénkedik*, *juh-juhádzik*, stb.“ Hogy eddig helyesen okoskodtak, kétségtelen, de „mivel a hal a vizen kívül hamar megdöglök és előbb más állatoknál, azért innen vevődött ez az ige: *hal* (moritur)“ már itt alig illeti meg őket elismerés. A *halál*, *halvány*, *hall* (audit), *halás*, *halaszt*, *halad* tehát mind egy gyökből eredtek. „Hallgat, ki azt cselekszi, a mit a hal, azaz nem szól, hanem csak füle.“

A következő elveszett gyök a *hár*. Nem is említve mi mindent: *hárít*, *hárogat* (?), *hárs*, *háránték*, *harmat*, *három* sorakoztat e gyök alá grammatikusaink nyelvészkedése, áttérünk egy kis ugrással

a következő lapra (263.), hol a számnevek etymológiáját iparkodik megalkotni grammatikánk.

Az *egy*-ről leszámítva, hogy a zsidó *Echad*-tól származtatja annyiban helyesen tanít, a mennyiben származékait hiba nélkül sorolja fel: *egyéb, egyed, egyceg* (ögyeleg) *egyenes, egyenlő, egység, egység, együtt egyetlen*. Grammatikánk szerint az *egyed* nem létezik, de megvan ebben a szóban: *egyedül*. Mintha csak érezték volna grammatikánk készítői, hogy itt helyesen jártak el, azért mellőztek minden magyarázatot, ott, hol származtatásuk erőszakos, alig tudnak betelni hasonlóan erőszakos magyarázataikkal. Már a *kettő*-nél nem szerencsések. Elfogultságuk, mely eredeti magyar szónak véteti velők, arra hivatkozik, hogy a mássalhangzókból álló gyöknek *e* és *ö* hangzói „könnyen felcserélődvén“ innen származhatott: *köt*, (ligat) melynek *két* dialektikus alakját veszik fel bizonyítékul állításuk mellett. S mint a kik ezzel megtalálták a gordiusi csomó megoldása módját, a *kettő* származását a *köt*- illetve *két*-ből eredeztetik nem lévén az más, mint ennek „részesülője.“ A *négy* ismét eredeti magyar szó, minthogy a zsidóban olyan szótól jő, mely tesz: proliferare, multiplicare, úgy nyelvünkben is a nő, né képezi a négy alapját. A *né* (nő = uxor) gyökérből „szokásos származtatás“ útján lett a *négy*, mint *szű*-ből *szűgy, töl*-ből *tölgy* stb. Az *öt* is „igaz magyar szó.“ Szerintök azonos az *ötlük* ige előtagjával. A *hat* egyenlő a *-hat* potenciális képzővel. Megfoghatatlan, mit akartak ugyancsak a potenciális *-hat, -het* felhozásával bizonyítani a *hét* (septem) eredetére nézve. A *nyolcz* szerintök a *nyúl* (tendi) igére vihető vissza. A *kilencz* a *kél*-ben bírja alapját, mi annyi mint multiplicari. A *cz* úgy itt, mint a megelőzőnél képző, hasaonlóan *suhancz*-hoz. *Tíz* a francia *dix*-ből lett. Mint látjuk e tőszámnevek származtatásánál az egyet kivéve valamennyinél a hangzás hasonlósága vezette etymologusainkat. Valóban nem egyéb eljárásuk, mint a rokon nyelvek ismerete nélkül a sötétben való tapogatódzás s egyedül az a körülmény, hogy korukban nyelvi rokonságunk kérdése még csak bölcsőjében ringott, menti ki tudatlanságukat. Ez védi abbéli felfogásukat is, hogy a *negyven, ötven* stb. számneveink *n*-jében határozóragot kerestek.

A 265. lapon a *hé* természeti hangot kifejező gyökérből nyugovó betű (*v*) segítségével származtatják a *hév* (calidus) szót.

Természeti hangot fejez ki a hé „melyet ád az ember szája a melegben.“ S midőn a *hév* gyökszótól helyesen származtatják a *hevül*, *hevenyében*, *heves*, *hevít* szavainkat, habozás nélkül említik meg ezek között a *hely*, *hever*, *hüvely* szókat is. A *hely* származásának magyarázatául kénytelenek felvenni egy hypothetikus *hev-el* igét, mely grammatikánk szerint annyi mint: „ott tartózkodik, hol a hév vagyon.“ A *hív* (vocare) szintén a *hév*-ben leli alapját s ugyanaz, mi a *hív* (fidelis), mert „rendesen azt szoktuk magunkhoz hívni, ki hív hozzánk.“ Hogy a *hely*, *helycs*, *hüvely* közös eredetűek s alapjukat egy *hé* elavult gyökre visszavinni lehet, azt igazolhatja a dialektikus *hé* (padlás, üreshely), de hogy az említett természeti hanggal nem függnek össze, azt grammatikusaink hibás etymológiája is észrevehette volna.

A *hideg*, *híves* (hűvös), *hűt* a *hi* közös gyökből eredtek ezekkel: *híjja* (valaminek), *híjjános*, *híjjába*, *hívány*, *hévalkodik*, *fenhíjjaz* (superbit), *héjja* (fahéj). Helyesen értelmezik az utóbbiakat, midőn azoknak alapjelentéseül az ürességet (vanitas, defectum) tartják. A *hézag* helytelenül használatik így, mondja grammatikánk, mert *e* és *a* ezen szóban nem állhat. Grammatikusaink e példátlan állításának okát csak akkor érthetjük, ha tudjuk, hogy a *hézagot* éppen úgy a *hi* elavult gyökből származtatják, mint az *éjszak*-ot (híj-szak). Érdekesen illusztrálja grammatikusaink etymologizáló eljárását a *hízik* magyarázata: „Amennyiben az állatok, mikor megkövérednek, magokat kényesen viselik, úgy látszik ebből: *híjjaz* (superbit) lett megrövidítve: *híz(ik)*.“

A *hol*, *hoz*, *hosszú*, *hónalj*, *huny*, *Hunyad*, mind az „érthetetlen *ho*-ból lettek.“ Alapérteménye e szónak a *hon*-ban rejlik, mi azonos jelentésű a *hely*, *lakás* szókkal. „Hunyad tehát olyan hely, a hol megtelepedés, lakás vagyon, colonia, vel quod possident Hunni.“

Az elavult gyökszók belürendes jegyzékében az *ig* következik. Származékai: *iga*, *igaz*, *így*, *ige*, *ígér*, *igen*, *üget*, *ügy*, *ügyes* s végül az *igtat*. E származtatásukban úgy, mint más alakoknál is gyakran hivatkoznak a debreczeni etymologizálók az analogiára. De minő analogia ez? Nem a nyelv alkotta, hanem tudósainktól a nyelvre ráerőszakolt analogia vezette őket arra, hogy az *iga* úgy alakult az *ig* határozói ragból (előlutóljáróból), miként a *tsira* (tsir) és a *tsata* (tsat), vagy a *száraz* (szár), *ige* a *béke* (bék), *ígér*

a *teker* (tek) vagy *habar* (hab) mintájára. S midőn származtatásukban még ily nemű analogia sem jő segítségükre, akkor a gyök értelmének keresésével iparkodnak szerintök helyes eredményhez jutni. Ehhez folyamodnak az *igy* (ügy, causa, negotium) magyarázatánál is. Az *igy* (ügy) *ig*-ből eredt, mert „a perlekedésben kérdés szokott lenni valaki birtokának, akármely egyéb dolgainak, jussainak eddig vagy amaddig való terjedéséről, meghatározódásáról.“ Az *igtat*-ról e helyen nem ismertetjük grammatikusaink felfogását, fenntartjuk számára a helyet tanulmányunk azon részében, mely a debreczeni tudósoktól helytelenített új szók tárgyalásával kíván foglalkozni.

Teremtettek etymologusaink *i* gyököt is, de hogy céljukat könnyebben elérjék, ellátták azt nyugovó betűikkel: *ív, íj, íjj*. Innen származtak: *ívetske, íjjas*, (íves) *ívez, íjjaz, üz, íjeszt, iszonyú, ívik*; ide tartozik az *idegen* is. Ha ezt az utolsó szót tekintjük is, grammatikusaink naiv eljárása már ebből is eléggé kiviláglik; *idegen* „tulajdonképpen olyat létszen, kinek idege van, azzal jár, innen ellenséges szándékút.“ Az *ívik*-ről helyesen tudják, hogy szaporitást jelent, de midőn az egykor használatos *ük* (ős) szót belőle származottnak mondják, ismét az etymologia sikamlós terére jutnak. Sőt a sorszámnevek *-ik* képzőjét is bátran azonosítják vele, mert „valamint az *ük* bizonyos grádust, szaporitást és többséget teszen fel, innen könnyen vívődött által általában a dolgoknak egymástól grádusra nézve való megkülönböztetésére: harmadik, századik, szebbik.“ Minden hozzáadás nélkül emlékezünk meg grammatikánk azon alapjában helyes okoskodásáról, hogy az *iker*-nek *ük*-ből való származása mintájára alakult az *ös-ből-ér* képzővel s közbejáruló *m* betűvel az: *ösmér* (esmér, ismér), mint *esz-eszmél*.

A *kel* vagy *kél* gyök származékai közt újból akadunk a helyesek közt olyanokra, melyeknek ide csatolása a tudósainktól eddig követett módszert igazolja. Ilyenek a *kell, kilincs* és *külső*, melyek épp úgy származtak a *kel* vagy *kél* gyökből, mint ezek: *kelés, kelevény, kelet*. Ime ott is, hol egyébként helyes úton jár a debreczeni grammatikusok etymologizáló lörekvése, meg-megbotlik és hibákba csap át. A *kilincs* tehát eredeti magyar szó származván a *kél*-ből, mert „mintegy annál fogva nyugovó helyéből kimegyen az ajtó.“

Helyes úton járnak az etymologusok, midőn a *kör* (ker) származékaiként a: *kerék, kerék, kerít, kert, kerget, kerül, kereng, könnyék* szavakat felsorolják, de mit mondjunk arról az eljárásukról, melylyel ezek közé veszik a *köröm* szót is, mely szerintök éppen úgy alakult az említett gyökből (kör), mint az *öröm* az *ör* gyökérszóból, vagy a *verem* a *ver*-ből.

A *ken* és *kén* gyököket azonosítván a *kénkö* (sulfur) oly magyarázatot nyer, hogy az kenésre való köt jelent, tehát a *kénkö* egyforma összetétel a *fenkö*-vel. A *ken* (ungit) gyökigétől képzett *kenés, kenőcs, kenet, kenetet* elszámlálása után grammatikusaink etymologizáló kedvének ismét egy kuriozumával találkozunk. Ez a *kenyér* (panis), melynek származtatása a *ken*-ből nem nehéz feladat, minthogy a *ken* oly cselekedetet is jelent „milyen a dagasztás.“ *Kény, kényére, kényt* (önként), *kénytelen, kényesség, kény-szer*, ugyancsak a *ken* (ungit) igében bírják alapjukat, mi okból, azt a *ken* ige oly cselekvésjelentése magyarázza, mely gyönyörűséget okoz „kivált a drága kenetnek kedves illatjától és pompás voltától.“

Etymologizálásuk közben akadtak a debreczeni tudósok *köny* igegyökre is, melynek jelentése: *facilis flexio*. Belőle származnak aztán: *köny* (könyű, lacrima), *könnyű* (*facilis*), *könyök, könnyör, könnyörög, könnyörül*. Hogy miért különböztetik meg az írásban a két elsőt: *könyű* (*lacrima*) és *könnyű* (*facilis*), annak a megokolása nem sikerül grammatikusainknak, e különbséget észreveszik köztük, de azért egy eredetet tulajdonítani a kettőnek rájuk nézve nem bajos, mert valamint a *könyű* „a szánakozásra meghajlott szívből hamar jó,“ a *könnyű* oly valamire vonatkozik, mely „hamar meg lehet, mint a könyű, hogy tsordul ki.“ A *könyök* nevének onnan vette, hogy az ember kezének azon része könnyen meghajlik. A *könyök* oly része levén kezünknek, mely könnyen hajlik, tudósaink szerint ez is egy ok arra, hogy a *köny* gyöknek *facilis flexio* jelentést adjanak. Eljárásuk kárhóztató bírálatoként saját szavaikat idézem: „. . . nem mindenkor bátorságos a származott szók értelméről a gyökérszó értelmére következtetéseket tsinálni.“ (D. Gr. 313. l.) E helyes nézetökkel nem egy származtatásukat ők maguk teszik semmivé.

A következőkben a *le* igekötőnek jelentését helyesen magyarázva a belőle képződött származékok közt szerepeltetik a követ-

kezőket: *lesz* (lét), *lehel*, *léleki*, *lel*, *leg* (ebből: legény, legel), *levegő*, *leves*. De ha már a *le* igekötő jelentésének helyes magyarázatát adják etymologusaink, hogy eshetett meg velök az, hogy a származtatásban ennyire tévedtek? „A *leg* neveli a szó értelmét, legény tehát azt jelenti, a ki nő, erősödni kezd.“ *Legel* hasonló okból származik a *leg*-ből: „a marha legel, tehát *leg* *acquirit*, erőt, életet“ (gyűjt).

A *me* (megy igének gyöke) alapul szolgált a következő képzésekhez: *meg*, *megé*, *megöl*, *megett ment* (liberat), *menedék*, *megy*, *menyasszony*, *menyország*, *menyét*, *ménló*, *messze*. Ha grammatikusaink gyökszótárának e részét tekintjük, lehetetlen észre nem vennünk, hogy tisztán is láttak olykor. Ennyivel is inkább érdekelnek megrovást gyakran nevetséges felfogásukért.

Nem lephet meg bennünket, hogy a *né* (nő) gyökérszót, mely utóbbi formájában annyi, mint *crescit*, alapul véve helyesen származtatják a *nös*, *nösz*, *nőtlen*, *nevel* szókat; de midőn a *nép*, *nem* (genus); *név*, *nehéz*, *néz*, *nevet*, *néma* szókkal is találkozunk a *né* vagy *nő* származékai közt, ismét eszünkbe jut az a szertelen etymologizáló kedv, mely oly sokszor teszi nevetségessé tudósainkat. A *nehéz* származtatásánál úgy szerepelhet a *né* vagy *nő* (feleség, uxor), hogy az asszonyok tulajdonsága „nehézkés“-nek, terhesnek lenni; majd a *nevet* szintén egy fiatal asszonyi tulajdonsággal magyaráztatik meg, mert „az ifju asszonyok rendszerint vígak.“ A *néz* szintén a *né*-ből származik, mert „a ki feleséget akar venni, azt előbb megnézi.“ A *nép*-ben a *p* szintén képző és „szaporaságot jelent.“

A következő gyökérszó az *ör* (custos). Ez az alak igazolja abbéli észrevételünket, hogy valahányszor tudósaink származtatásuk alapjaként élő gyökeret vesznek, etymológiájuk mindazon esetekben a helyes úton jár, bár erőszakos magyarázgatásuk itt is megtéveszti őket, mint ama fiktív, szerintök elavult gyököknél mindannyiszor megtörténik. Az *ör* gyökér származékai: *öriz*, *örizet*, *örség*. De ugyane gyökből eredeztetik a következőket: *örül*, *örök*, *öröm*, *öreg*, *ördög*, *örvény*. Ezekben az előbb említett gyöknek hangzója megrövidül s az *öröm* éppúgy származékszó, mint *köröm*, *álmom*. Az *ördög* összetett szó s elmés magyarázatuk róla az, hogy *ör*-ben bírja alapját, mert *ördög* nem jelent mást, mint „vigyázó (örködő) széjjel járó dög“-öt. Bár etymologusainknak meglevő

gyökkel volt dolguk, kezeik közt elavult gyökké lett akkor, midőn az *öröm*, *öreg*, *örök* szókat származékoknak tekintették.

A *szege* gyökérszónak hármas jelentéséből (*szege* = scindit, *szege* = ora extima, *szege* = clavus) kiindulva elválasztják grammatikusaink a származékokat is. Helyes eljárásukat e tekintetben nem bírálom, de e származékok közt is akad egy-egy olyan, melyet tudósaink talán jóhiszeműleg, talán tudatlanságból soroltak ide. Ilyenek a *szegény*, *délczeg*, *szekér*. Utóbbiak közül az első olyan embert jelent, ki „kevés részszel bír,“ alapul tehát a második jelentés szolgál. A *szekér* „olyan valami, a mi össze van szegezve,“ a *délczeg* pedig összetétel: *dél-szege*. Jelentette azt a helyet, hova a marhák delelni összehajtottak (?) s ebből „hasonlatosság szerint“ alakult a *délczeg* (petulans, superbus) mai jelentése „milyenek a lovak és hizott tulkok.“

A *szél* (ventus) és *szél* (margo) jelentésük eredetére nézve azonosak, a mennyiben „mivel a szelek a világnak végeiről fúnak, innen valami dolognak külső része neveztetik szél-nek.“ Származékaik elsorolásában helyesen jártak el, akadunk azonban ezek között is oly alakra, mely az etymologus megtévedt elméjének nyomát hordja magán. Ez az alak: *szelíd*. A *szél* gyökérszónak megrövidült alakja *szel* (szeles, elszellelt), annyit is tesz scindit. Hogy magyarázatuk helyességéről minél jobban meggyőzzenek bennünket tudósaink, felhozzák a *szelíd* ellentétét: *vad*. Míg ez oly állatokra alkalmaztatik, melyekhez hozzá férni nem könnyű, addig a *szelíd* azon állatok jelzője, melyeket *szel-ni*, ölteni lehet. „A *szelíd* ember is olyan, kit bátran bántathat minden.“

Egy ízben említettük már etymologusainknak azt az érdemét, hogy olykor tisztán is láttak. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a *szere* gyökérszó jelentésében megtalálják a *sor*, *rend* alapértelményt. Ebből kiindulva biztosan haladnak a származtatás terén, míg nem ismét zátonyra kerülnek a *szere*t, *szere*ncse szókkal.

A *tan*, nyelvújítóinknál e megrövidített, jobban mondva elmetszett gyökérszó, tudósainknál elavult gyökként szerepel; jelentését származékaiból vonták le. Ezek közé tartozik a *tanya* is, mely nem egyéb, mint „tana, csakhogy lágyan vagy on mondva.“ A *tanál* (e. h. talál) szintén innen jó, de approbációt nem nyer tudásainktól, mert „nem bizonyos, jó szóé?“

A *te* gyökérszót megtalálják a *tesz* igében s származékaiban:

tét, tétemény, tétél, tetet, tchet, tény. Az etymologizáló kedvét tudósainknak eddig nem tapasztalt mértékben látjuk nagyra nőni akkor, ha végig tekintjük azoknak a szavaknak lajstromát, melyeket a *tesz* igében levő *te* gyökérből származtatnak. Ezek közül képzővel alakultak: *tél* (röviden: *tel*), mely elavult gyökér gyanánt szolgál a következő képzésekhez: *tele, tölt, telek, telep.* A *tél* (hiems) is abból az alapfogalomból vette nevét, hogy „véle telik be az esztendő.“ A *te* gyökérszóból képzők segítségével lettek még a következők: *test, tőr, terem* (termet, termés), *teher, tehén.* Eljárásukat eléggé feltűnneti a *test* képzésének magyarázata. A *te* gyökérszóból *-es* melléknévképző segítségével *tees* lett (hely-helyes), mi olyant jelent „a miben vagyon erő és cselekedhetik“. E melléknévnek megrövidült alakja *tes*; belőle lett *tes-et* (keres-kereset) s végre *test*.

A *tő* bár etymologusaink szerint is gyökérszó, mely kettős jelentéssel bír: *tő* (tű, acus) és *tő* (radix), de azért e helyes felfogásuk mellett helyet adnak az olyan származtatásnak is, hogy a *tő* a *te* (*tesz*) gyökérből származott „részesülő.“ A származékok felsorolásában találunk ismét olyanokat, melyekkel tudósaink minden *judicium* nélkül szaporítják képzőink számát. Ezek: *tör, tör, tőm*, majd tovább képezve: *tör-vény, törsök, tőkél* (tekél, tekint), *tőmérdek, tőmet* (temet), *tőmös* (Temes), *tőméntelen, tőmjény, tőmlőcz.* Eltekintve attól, hogy a *tör, tőm* etymologusaink szerint képzővel (r, m) alakultak, arra a hibájokra kívánok csak reflektálni, melylyel a *tő* származéka gyanánt itt említik a *sok* középfokát: *több.* Bár nem egyszer történik meg tudósainknál, hogy idegen szót eredeti magyarként emlitenek, itt elismerik, hogy a *tőmjén* és *tőmlőcz* idegen eredetűek.

A *vagyok* igének gyöke, *val*, ismét oly származékoknak szolgál alapul, mint: *vall* (dicit), *vállal, válasz, váll, válu* (vályu).

A *vi* (dimicat, pugnat) míg egyrészt létet adott a *vívás, vitat, viadal, vitéz* szavaknak, másrészt a *vidék, víg, virág, virad, világ, villám* is tőle származnak. A *vir* elavult gyök tehát a *vi* élő gyökérszótól ered r képzővel s a *virág* és *virad* egy közös gyökből származnak. A *világ* (lux, mundus) és *villám* közös eredetét az ok és okozat viszonya fejti meg, de e helyes felfogást megtoldották még azzal, hogy „ezek mind hadi dolgoktól, *vijjástól* vététt szóllások és a fundamentumok vagyon a sebes kimenetenben, kilövésben.“

A következő „Toldalék“-a grammatikánknak „az emberi tagoktól vett szók“-kal foglalkozik. A már előbb említett származékok közül többet itt újra ismétél, ezeket tehát elhagyva az érdekesebbeket mutatom be. Például az *agyag* az *agy*-tól származhatott, mert mintegy „feje, java a földnek.“ *Sark* a *sír*-ből lett „mert az a része a testnek, sárban jár.“ Származékaiban: *sarkal*, *sarkalatos*, *sarkantyú*. *Szór*-ből eredt a *szórnyű*, mert „olyat jelent, a min az ember szőri felborzad.“

A III. Toldalék a „hivataloktól, nagy emberek és más nemzetek neveiből vett szók“-at tárgyalja. A *bán*, *bég*, *Csaba*, *bosznják* (*bosnyák*), *oláh* mind oly nevek, melyektől a következő magyar szók erednek: *bánt*; *béke*, *békó*; *csábít*; *boszant*, *bosszú*, *boszorkány*; *ólálkodik*. *Ocsmány* az *ottoman*, *osman* szókból származik.

A IV. Toldalék-ban grammatikusaink etymológiájának alapja a hangutánzás. Az így származott szókat, mondhatni tévedés és hiány nélkül sorolják fel.

A grammatikánkban eddig tárgyalt négy Toldalék-ot (D. Gr. 242—304. l.) bátran nevezhetjük el a D. Gr. *Gyökszótárá*-nak. Ha visszagondolunk eljárásukra, azt nemcsak tudományosnak nem, de még öntudatosnak is aligha mondhatjuk. Céljuk mi volt vele, nem adják tudtunkra, de talán nem tévedtünk, midőn azt állítottuk, hogy munkájuk e része etymologizáló kedvük eredménye. Hogy a legtöbbször minő kaczagtató eredményre jutottak, láttuk s csak alig akad egy-egy gyök, melyet helyesen felismerve származékai elsorolásában is helyes úton haladtak volna. Legtöbbször a tőlük felállított analogia vitte őket a naiv etymologia terére, a másik igen sokszor érvényesülő vezérelvük a hasonló hangzás volt.

A következő vagyis V. Toldalék grammatikusaink álláspontját tárja elénk, melyet a nyelvújítás kérdésében elfoglaltak. Hogy állásfoglalásuk helyes alapon történt, megmutatták tudósaink akkor, midőn a már korukban megindúlt mozgalomról szólnak, melynek célja nyelvünk fejlesztése volt. Nem ellenségei ők e mozgalomnak, mert „új szók tsinálása hasznos és kellő, de csak akkor, midőn szükség van reá, és tsak úgy, ha helyesen lészen.“ Majd a szók formálódásáról szóló részben az új szók helyes készítésének módját írják körül, midőn hivatkoznak az analogiára, mi „nem a puzta hangok egyenlőségében, hanem a dolgoknak, a szóknak és a végezeteknek természetiben és jelentésében legyen fundálva.“ S

ha az itt közlötteteket megtoldjuk még azzal, hogy „nem minden szóhoz illik minden végezet,“ azt hiszszük grammatikusainktól felfogásuk érdemének elismerését megvonnunk nem lehet. De hasonlóképpen nem tehetjük azt sem, hogy nézeteikből kiindulva teljesen az újítástól idegenkedő, azt kárhóztató orthologia híveinek mondjuk őket. Nem! Idézett szavaik ha azt nem is bizonyítják, hogy nyelvújítók voltak, annyi azonban kiolvasható belőlök, hogy a helyes alapon induló újításnak barátai, mert azt nemesak hasznosnak, de szükségesnek is mondják. Sőt az a körülmény, hogy a grammatikai mesterszók magyarosítását Gyarmáthi példájára elég bátran és helyes érzéssel iparkodtak keresztül vinni, bizonyítja, hogy ők magok is újítottak s túlzás nélkül állíthatjuk, hogy elég sikerrel tették.

A nyelvújítók már grammatikusaink korában figyelmen kívül hagyták nyelvünk igazi természetét s alkotásaikban nem azok a helyes elvek vezették őket, melyeket tudósaink előbbi szavaiban megtalálunk. Ellenségei voltak tehát a nyelvújítók hibáinak, hibás új szavaiknak, de nem a nyelv természete szerint haladó újításnak. Tévedett tehát tudományos irodalmunk nagy nevű képviselője, Beöthy Zsolt, midőn irodalomtörténetében grammatikánkról kategorikus ítéletét kimondotta, hogy „új szavak alkotását ellenzi.“ (A magyar nemzeti irod. tört. ismertetése. I. k. 139. l.)

Tudósaink ismert helyes álláspontukból kiindulva a nyelvújítók hibáinak javítására törekedtek, midőn említett Toldalék-ukban sorba veszik a visszaéléseket, miket azok elkövettek.

Az első, mit az újítók eljárásában megrónak, a *-mány* főnévképző helytelen alkalmazása. Grammatikusaink ismerik a *-mány*, *-mény* képző természetét, hogy az ezzel képzett nevek „a végbe vitt munkát“ azaz a cselekvést és annak eredményét jelentik: elítélik tehát az újítók *állomány*, *előzmény*, *tünemény* *hátasítvány*, *kéremény* és *nyomtatvány* alkotásait. Ezek közül egyik-másik ma is él. Utóbbinál (*nyomtatmány*, *nyomtatvány*) észreveszik tudósaink azt is, hogy az említett képző soha sem járul oly igékhez, melyek *-tat*, *-tet* kausativ képzővel bírnak: *takarmány*, de nem: *takartatmány*, *keresmény* és nem: *kerestetmény*.

Helytelenek ezek is: *felület*, *foglalat*, *kertelet*, *mondolat*, *szerelet*. A nyelvújítók e hibás alkotásainak elítélésében ugyanaz a helyes szempont vezette tudósainkat, melyre a *-mány*, *-mény* képző

természetének vizsgálása közben helyezkedtek. Valamint annak helytelen alkalmazása szülte az ott említett hibás újításokat, az *-at*, *-et* főnévképző jelentésének nem ismerése hasonló okból vezetett a *felület*, *foglalat*, *kertetet* új képzésekhez. A *mondolat*, *szerzelet* képzésekben észreveszik tudósaink a másik hibát is, hogy t. i. a képző oly tövekhez csatoltatott, melyek nem léteznek: *mondol*, *szerzel*. Nem látom át, mi hibát találtak tudósaink a *látszat*-ban.

A toldalékok elsejében, midőn a tudósainktól gyökérszónak vett *-ig* határozói ragról írtunk, említettük ott, hogy az *-ig* származékai közt szerepeltetik az *igtat* szót is. A képzés ellen nem tesznek kifogást nyelvőreink, csak a szó alkalmazását rosszalják. „Igtatni azt teszi: a határon, a *ig*-on túl vinni, tehát erőszakos, másnak ellenére való behelyeztetést tészén.“ Ha a hallotti beszédet több figyelemre méltatják, könnyen megtalálhatták volna benne az *igtat* igazi származását és jelentését, hogy az nem más, mint valakit törvényes jogaiba helyezni.

Helyesen jártak el azonban tudósaink akkor, midőn az *előértések* (praecognita) használata ellen tiltakoztak, mert „nem teszi azt: érteni, tudni valók.“ Hasonlóan hibás a *folyadék* é helyett: *folyamat*.

A *-nok* képző idegen eredetét bár nem ismerik, mégis tudják, hogy a *lovásznok*, *könyvtárnok*, *titoknok*, *tanácsnok* helytelenek; az első helyett ajánlja a *lovász*-t, utóbbiak helyett pedig: *könyvtáros*, *titkos*, *tanácsos*. Vannak azonban tudósainknak a *-nok*-kal képzett helyes szavai is: *pohárnok*, *tárnok*, *asztalnok*, *udvarnok*. A *személyes*, *természetes* helytelenül használtatnak, amaz bár jó képzés, utóbbinál ez ellen is kifogást tesznek, de érvelésük hibás. A *természetes* nem állhat meg, mert az *-ész* és *-es* két „egyszemélyes” jelentő végezetel.“ Ajánlják a *természet szerint*, *személy szerint való* kifejezéseket. „A *személyes névmással* sokkal helyesebben nevezetik *személyt jelentő névmássá*nak.“

Helytelen tudósaink felfogása a *tökéletesít* igét illetőleg. Az *-ít* képző e szóban oly mássalérthető név után tétetik — mondják — melynek szenvedő formája magábanérthetőtől formálódott. Az *-ít* igeképző szerepe tehát szűk határok közé szorúl. Így járnak el az *-ús*, *-ész* névképzővel, midőn azt mondják, hogy csak „testi látható dolgot jelentő nevek után tétetnek,“ bár azt tudják, hogy

azzal való bánást jelent, mit az alapszó kifejez, mégis hibás az: *ügyész*. Nem egy szóra akadunk e toldalékban olyanra, melynek használatát helytelenül mondják hibásnak tudósaink. Ezek közé tartoznak: *használni, gömb, henger, lap, különféle, nyelv-művelés*. „A *különféle, másféle, többféle* jobbak megkettőztetve: *más-másféle*. A *lap* (pagina) a könyv egy részének elnevezéseként helytelenül használtatik, mert „a dolognak nem azokat a részeit adja elő, melyekből belől áll, hanem a külső részének is csak azt a tulajdonságát, a mennyiben az ellenébe tétetik vagy a hosszának, vagy a szélinek, vagy a szegeletinek . . . stb. Lap tehát csak azt teszi: símaság, egyenesség.“

Helyes az a nézete tudósainknak, hogy a *térség* helyett *terjedtség* nem jó.

Hosszasan foglalkozik grammatikusaink V. toldaléka a: *szótár, kincstár, fegyvertár, könyvtár* stb. összetételekkel. Céljuk kimutatni ezeknek a kapcsolatoknak hibás voltát. A *tár* szó jelentését keresve hivatkoznak a régi magyaroknál használtatni szokott *tár-ház, tár-szekér, tár-nok* szavakra. Elmondják, hogy a *tár* tehát mindig előáll, s teszen „életst, élelemre való jószágot és mindenféle enni, innya való dolgot,“ nem jelentett tehát helyet, mert „akkor tárház szószaporítás lett volna.“ Ezekből következik, hogy kincstár nem jelenthet oly helyet, hol kincs van, éppen így a többi is helytelen. Tudósaink bőbeszédűségének nem sikerült éppen annak a bizonyítéknak kétes értékét eloszlatni, melyre hivatkoztak; ez a *tár*-nak *élelem* jelentése. Sőt az az állításuk is megdőlt, hogy a *tárház* összetétel régen nem fordúlt elő. Egy XVI. századbéli oklevél, mely Thury György hagyatékáról szól, megdönti tudósaink említett állítását. (Századok. 1870. 724: 1.)

Mintegy öt lapon keresztül (327 - 333.) foglalkoznak a debreczeni tudósok azzal a kérdéssel, mely a hónapok magyar elnevezését illeti. Kevesebb argumentációval ugyanazt a helyes eredményt érhették volna el, mint örökös ismétlésével annak, hogy a hold ujlulásai szerint az esztendő 13 hónapra kellene osztanunk s még ekkor is csak úgy nevezhetnők az egyiket *Szt. György havának*, a másikat *Boldog-Asszony havának*, stb., ha e napok állandóan ugyanabba a hónapba esnének. Teljesen korrekt felfogása tudósainknak, hogy mindazon dolgok, melyekre saját helyes szónk nincs, inkább nevezendők a közös forrásból vett

nevökkel, mint helytelen módon készített új szóval élni azoknak jelölésére. Tartsuk meg tehát a hónapoknak is eredeti latin neveit.

Grammatikánk utolsó toldalékában a szóhasonlítással foglalkozik. Minő elvek vezették e részben tudásainkat könyvük 351. és következő lapján mondják el. Kilencz pontban állították össze eljárásuk módjának elveit. A gyök egytagúságáról szóló nézetük megmaradt abban a merev alakjában, melyben azt már előbb megjeleníteni láttuk, innen van, hogy mindazok a gyökök, melyeknek értelmét kifürkészni nem lehet, tudásaink előtt gyanúsak idegen eredetükről. Éppen így ítélnék azokról a szókról, melyekben kétféle magánhangzó fordul elő, erős (a, o, u) és gyenge (e, ö, ü). „A mely szóban elül két mássalhangzó van, vagy a középen három is, idegen szó: plajbász, lajstrom, stb.“

Ha végig tekintjük azt a nagy szorgalommal egybeállított szótárt, mely idegen s más nyelvekéhez hasonló szavainkat tartalmazza, elénk áll azonnal a debreczeni tudósoknak felfogása a nyelvrokonságot illetőleg. S ha kérdjük, hogy minő álláspontot foglaltak el a debreczeni grammatika-készítők e tekintetben, határozott feleletet nem nyerünk. Az bizonyos, hogy nem vallották derék kortársuknak, Gyarmathinak nézetét, ki az ugor rokonság elvét magáéva tette. A debreczeni tudósok grammatikájuk egész tárgyalása alatt, de különösen annak utolsó részében a VI. Toldalék-ban (332—350. l.) minden határozott irány megjelölése nélkül zsidó, török, persa, arab, görög, latin, német, francia, tót hasonlításokat végeznek. Legfőbb vezérelvük az összehasonlításban a hangzás hasonlósága volt: *gólya* ezen oknál fogva rokon a zsidó *gala* szóval, mely ott ige s jelentése: *migrát*; *koporsó* egyenlő a *kabar*-ral, melynek jelentése: *sepelire*; *otmány* a törökök neve: *ottomán*, *osman*, sok szintén e török szóval azonos: *tschok*; a *sor* megegyez az arab *sovar*-ral. *Esperes* a görög *presbyter*-rel rokon, *garabonczás* (deák) is görög szó, megfelel neki a *nekromantes*. A *kapni* ige nem más, mint a latin *capio*, *kappan* azonos a *capo*-val, *löre* ugyanaz, mint a szintén latin *lora*. Érdekes, hogy a *sisak* nem más, mint a latin *cassis*, csak hogy ennek megfordítottja. *Sikátor-secator*, *taraczk-taraxacum*, *vastag-vastus*.

Nem folytatom tovább, e példák igazolják legutóbb kimondott állításunkat. De, hogy tudásaink a nyelvrokonság kérdésében határozott álláspontot, bárminő irányban, nem foglaltak el,

legjobban bizonyítják ők maguk, midőn így írnak: „Alkalmatos-
ságot szolgáltatván a végezetek értelmének keresése más nyelvek-
ben lévő végezeteknek is vizsgálására: úgy találódott, hogy a
mely hangú és a minémű értelmű végezetekkel megyen véghez a
mi nyelvünkben a származtatás: majd ugyanazok, és azon értelmű
végezetek vevődnek-fel némely nemcsak napkeleti, hanem nap-
nyugoti nyelvekben is, mind a neveknek, mind az igéknek formá-
lására.“ A magyar -as, -os, -es, -ös, -üs melléknévképzővel egy
tehát a latin -us, -is, -es, -os képző: *compos, bonus, mitis, teres.*
A *haza, ürge* -a, -e végezete (?) azonos a latin *patria*, a zsidó *ischa*
utolsó betűjével. A *sulyok, úrok, sark, kutak* szókban találhatók, |) (
ak, ok oly végezetek, mint a *hydropikos, maniacus, aquaticus* görög
s latin, vagy a német *müßsig, gnädig* s a tót *slowak* szókban ha-
sonló hangjai. Mintegy 12 lapon keresztül látjuk a magyar nyelv
hasonlóságát ily módon keresni a latin, görög, tót, német nyelv-
ekkel. Tudósaink ezen eljárásuk betetőzéséül arra a végső követ-
keztetésre jutnak, mely okát adja: „miért van ez így? Azért, mert
valaha a világon csak egy nyelv volt; melyből a többek származtak.“
(D. Gr. 172. l.) Ebből a felfogásból kiindulva kereshették fel ha-
sonlíthatásaikkal az előbb említett nyelveket. Arra a kérdésre
tehát, minő nézete volt a debreczeni tudósoknak nyelvünk rokon-
ságáról, azt kell felelnünk, hogy semminő, bár a helyes irány,
mint említve volt, kortársuknál, Gyarmathinál már feltalálható.

Eenyiben találtam érdekesnek s egyúttal érdemesnek írni a
Debreczeni Magyar Grammatikáról. Nem hagytam figyelmen kívül
ítéleteim kimondása közben a kort, melyben a grammatika készült,
hibái ezért csak félhibák, érdemei, miket haladásával vívott ki,
kétszeres érdemek.

TÁRGYMUTATÓ.

	Oldal.
I. A Debreczeni Grammatika hangtana	5
II. » » helyesírástana	10
III. » » alaktana	12
1. A nevekről	12
2. Az igékről	26
3. Az előlutóljárókról és határozókról	38
4. A származtatásról	40
IV. A Debreczeni Grammatika mondatana	47
V. » » Toldalék-ai	53

1931/32	819
---------	-----

